

ความนิยมและที่มาของอุเทนคำฉันท์

การจะศึกษาวรรณคดีเรื่องใด ๆ ก็ตาม ถ้าจะละเอียดไม่กล่าวถึงกวีผู้แต่งเรื่องนั้น ๆ แล้ว ย่อมขาดหลักสำคัญประการหนึ่งในการประเมินคุณค่าของวรรณคดีเหล่านั้น ดังนั้นก่อนที่จะศึกษาวรรณคดีเรื่องอุเทนคำฉันท์ อันเป็นวรรณคดียอดเยี่ยมของไทยเรื่องหนึ่ง ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงกวีผู้แต่งวรรณคดีเรื่องนี้และผลงานแต่ละชิ้นโดยสังเขปเสียก่อน

๑. ประวัติและบทกวีนิพนธ์ของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน)

มีข้อน่าสังเกตุอย่างหนึ่งเกี่ยวกับวรรณคดีของไทยคือ มีหนังสือวรรณคดีหลายเล่มที่ไม่ทราบว่ายู่แต่งคือใคร มีประวัติความเป็นมาอย่างไร แต่งเมื่อไรและสมัยใด อุเทนคำฉันท์ก็เป็นวรรณคดีคำฉันท์อีกเล่มหนึ่งที่มีปัญหาดังกล่าว คือ ไม่ทราบชื่อประวัติผู้แต่งละเอียด ผู้วิจัยได้พยายามศึกษาค้นคว้าประวัติของกวีผู้แต่งจากเอกสารต่าง ๆ หลายเล่ม เป็นต้นว่า พระราชพงศาวดารไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ - ๔ และ ๕ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือจดหมายเหตุรายวันสมัยรัชกาลที่ ๓ - ๔ - ๕ ประวัติบุคคลสำคัญ ทำเนียบขุนนางสยาม ประวัติ ๒๕ เจ้าพระยาของไทย หนังสือประวัติวรรณคดีและวรรณคดีไทยหลายเล่ม รวมทั้งไต่สอบถามจากวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ เช่น เกษม บุญศรี ชนิด อยู่โพธิ์ ประพัทธ์ ตรีณรงค์ และ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แยม ประพัทธ์ทอง เป็นต้น แต่ก็ไม่อาจหารายละเอียดประวัติพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ผู้แต่งอุเทนคำฉันท์เพิ่มเติมได้ ทราบกันแต่เพียงย่อ ๆ ดังนี้

ผู้แต่งอุเทนคำฉันท์เรื่องนี้ คือ พระยาอิศรานุกภาพ เกิมชื่อ อัน รับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ จนได้รับพระราชทานราชทินนามเป็น พระศรีภูริปริชา^๑ แล้ว

๑ สันนิษฐานว่าทรงรับราชการอยู่ในกรมพระอาลักษณ์ เพราะพระศรีภูริปริชาเป็นบรรดาศักดิ์หนึ่งในทำเนียบบรรดาศักดิ์กรมพระอาลักษณ์ เช่น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ซึ่งเป็นขุนนางในกรมอาลักษณ์ ก็เคยดำรงบรรดาศักดิ์นี้ก่อนเลื่อนเป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร.

เป็นพระพิพิชสาดีและพระยาอิศรานุกภาพ ตามลำดับ เป็นกวีที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งในสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย
เฉพาะได้รับยกย่องว่าเป็นกวีฝีปากเอกในเชิงฉันทคนเคียวในสมัยรัชกาลที่ ๔ งานนิพนธ์ของ
พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เท่าที่ปรากฏหลักฐานคือ คำฉันท์ ๓ เรื่อง และนิราศคำโคลง
๑ เรื่อง รวม ๔ เรื่อง ได้แก่

๑. พระสุณคำฉันท์
๒. สู้ครชนุกำฉันท์
๓. อุเทนคำฉันท์
๔. นิราศพระพิพิชสาดี

ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงงานนิพนธ์ของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) แต่ละชิ้นเกี่ยวกับ
ลักษณะคำประพันธ์ จุดประสงค์ของการแต่งและเนื้อเรื่องอย่างย่อ ๆ ก่อนจะศึกษาถึง
ความนิยมและที่มาของอุเทนคำฉันท์ต่อไป

๑. พระสุณคำฉันท์

พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) แต่งเมื่อครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระพิพิชสาดี
ประกอบด้วยคำฉันท์ ๔ ชนิด และกาพย์ ๓ ชนิด คือ ฉันท์ ๑๑ ฉันท์ ๑๒ ฉันท์ ๑๔
ฉันท์ ๑๕ กาพย์ยานี ๑๑ กาพย์ฉมัง ๑๖ และกาพย์สุรางคนางค์ ๒๘ เพื่อทูลเกล้าฯ
ถวายสนองพระเดชพระคุณตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว สำหรับเป็นเครื่องประดับพระบารมีของพระองค์ มีเนื้อเรื่องคำเนินตาม
ปัญญาสชาดกกว่า พระสุณเป็นโอรสพระราชอาทิตยวงศ์กับนางจันทรวเทวี ผู้ครองเมือง
อูครปัญจา พระสุณมีรูปงามและเชี่ยวชาญศิลปศาสตร์ทั้งปวง เมืองอูครปัญจามีพญานาค
ชื่อพญาชมพู่จิตรอุปการะบ้านเมืองจึงอุดมสมบูรณ์ ฝ่ายเมืองปัญจาบุรี เกิดข้าวยากหมากแพง
จึงให้พราหมณ์ลอบฆ่าพญานาคของเมืองอูครปัญจา พญานาคโกรธให้พราหมณ์ทรักช่วย
กำจัดพราหมณ์จนพันอันตรราย วันหนึ่งพราหมณ์ทรักไปล่าสัตว์พบนางกนิรีทั้งเจ็ดมาเล่นน้ำ
จึงขอบวงชจากพญานาคไปคล่องนางมโนหรพาไปถวายพระสุณ ต่อมาเมื่อคืนมาคิดเมือง

เพื่อเล่นนิทานและเพื่อหวังบุญกุศลใหญ่แก่บรรพบุรุษนิพพานด้วย เนื้อเรื่องดำเนินความ
 ตามพระธรรมบทว่า ท้าวปรีดิประเทศเมืองโกสัมพี มีพระมเหสีทรงสิริโฉมยิ่ง ขณะ
 นางทรงครรภ์สืบเดือนธันวาคมก็คลอดบุตรโอรสเอานางไปไว้ในกลางป่า นางประสูติโอรส
 ชื่ออุเทนกุมาร พระภีษะอัครกษัตริย์ไปเลี้ยงไว้ แล้วมอบพิณและสอมนมต์เรียกช่างให้
 ต่อมาพระเจ้าปรีดิประเทศสิ้นพระชนม์ พระเจ้าอุเทนจึงยกกองทัพข้างมาแสดงตนแก่ชาว
 เมือง ชาวเมืองจึงอัญเชิญขึ้นครองราชย์ ได้พบนางสามาวดีก็หลงรักและขอนางจาก
 โยสกเศรษฐีผู้เป็นมิดาบุญธรรม ครั้งแรกเศรษฐีปฏิเสธเพราะกลัวนางลำบาก จึงถูก
 ภิรมสมบัติ นางสามาวดีทราบเรื่องจึงขอให้มิดาถวายตัวนางแก่พระเจ้าอุเทน ต่อมา
 พระเจ้าจันทมิตรไชยคแห่งเมืองอุชเชนียต้องการปราบพระเจ้าอุเทน จึงทำอุบายจับเป็น
 เชลยได้ และบังคับให้พระเจ้าอุเทนสอมนมต์บังคับช่างให้แกพระนางवासูตัตตา
 ภายหลังทั้งสองเกิดรักใคร่กันลอบพากันหนีไปกรุงโกสัมพีได้ วันหนึ่งนางคอมชื่อชชชุตรา
 พนักงานคอกไม้ของพระนางสามาวดีก็ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วบรรลุ
 โสคา ได้แสดงพระธรรมให้พระนางสามาวดีฟัง พระนางสามาวดีก็บรรลุโสคาเช่นกัน
 ต่อมานางสามาวดีถูกนางมาคิยิยาพระมเหสีองค์ที่สามของพระเจ้าอุเทนใส่ร้ายเพราะ
 อิจฉานาง และมีควมอาฆาตพยาบาทพระพุทธเจ้ามานาน ทำให้พระเจ้าอุเทนหลงเชื่อ
 และพิโรธ แดงสหัสสนุไปประหารนาง แต่ลูกสนุไม่ทำร้ายนาง พระเจ้าอุเทนจึงรู้ว่า
 นางไม่ผิด ขอรักษานาง และอนุญาตให้นางพร้อมด้วยบริวาร ๕๐๐ คน ถวายภัตตาหาร
 แก่พุทธบริษัทได้ตามพระทัยชอบ จบเรื่องคอนพระอุเทนพามเหสีवासูตัตตาไปชมสวน

๔. นิราศพระพิพิธสาตี (ไปชุมพรและไชยา)

เรื่องนี้แต่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะมีบรรดาศักดิ์เป็นพระพิพิธสาตี เป็นเรื่องที่ได้รับยกย่องมากเรื่องหนึ่ง โดยแต่งเป็นโคลง ๔ สุภาพ รวม ๑๘๖ บท ได้แสดงจุดประสงค์ของการแต่งว่า เพื่อบรรเทาความโศกเศร้าที่คงพรากจากนางไป ถึงคำประพันธ์ในตอนท้ายของโคลงว่า

อวรวอนอนันต์	มานาน
เตียรทุกข์แสนทรมาน	คำเช้า
จำใจลักขมลงสาร	เสาวภาค ๗ พอ
หวังจักค้ำใจเศร่า	สร้างให้คลายถวิล ^๑

เนื้อเรื่องกล่าวถึงการเดินทาง ๆ เรือออกจากกรุงเทพฯ ไปชุมพรและไชยา แต่ไม่บอกจุดประสงค์ของการเดินทางว่าไปทำไม กับใครและเมื่อไร ตอนต้นเป็นการกล่าวชมบ้านชมเมือง ขอพระเกียรติพระมหากษัตริย์และกล่าวรำพันรัก แสดงความห่วงใย และคิดถึงนาง เมื่อผ่านที่ใดหรือพบพันธุ์ไม้ ไม้ดอก ไม้ผล และชื่อสัตว์ต่าง ๆ ทั้งสัตว์บก และสัตว์น้ำ กวีก็จะรำพันเกี่ยวโยงไปถึงความรักความอาลัยของคนที่มีคอนาง เป็นเช่นนี้ตลอดไปจนจบ การเดินทางจะผ่านสถานที่ต่าง ๆ ในลำน้ำเจ้าพระยาออกไปจนถึงปากน้ำ แล้วเลาะไปทางทิศตะวันออกของอ่าวไทย ผ่านไปจนถึง เขาสามมุข เกาะแก่งต่าง ๆ จนถึงเมืองชุมพร โดยมีการแทรกบทคร่ำครวญต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

ในบรรคางานนิพนธ์ทั้งหมดของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ผู้วิจัยสนใจเรื่อง "อุเทนคำฉันท์" ซึ่งเป็นผลงานทางวรรณคดีชั้นเยี่ยมของท่านมากที่สุด เนื่องจากมีความถี่ถ้วน อันเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอัจฉริยะเชิงกวีนิพนธ์ของกวีเอกผู้นี้ได้อย่างดียิ่ง ดังจะเห็นได้จากคำนำเรื่องอุเทนคำฉันท์ที่กล่าวว่า "อุเทนคำฉันท์เป็นนิทานซึ่งจะอ่านหาความเพลิดเพลินในเนื้อเรื่อง หรือหาอรรถรสตามลักษณะคำประพันธ์ก็ได้ หรือจะอ่านเพื่อหาคติสอนใจก็จะเป็นที่พอใจ"^๒

^๑พ.ณ. ประมวลมารค (ผู้รวบรวม), "นิราศพระพิพิธสาดี" ประชุมนิราศคำโคลง, หน้า ๑๖๘.

^๒พระยาอิศรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้าคำนำ.

๒. ความนิยมเรื่องพระเจ้าอุเทน

นอกจากอุเทนคำฉันท์จะเป็นวรรณคดีที่กล่าวถึงเรื่องราวและชีวิตรักที่คล้ายจินตนิยายของพระเจ้าอุเทนกษัตริย์เมืองโกสัมพ์แห่งแคว้นวังสะ และเป็นผู้มีชีวิตร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้าครั้งพุทธกาล ทั้งเป็นวรรณคดีที่มีความดีเกินหลายประการดังกล่าวไว้ในหน้าคำนำของเรื่องนี้แล้ว ยิ่งปรากฏว่า บรรดาวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ที่รู้จักกันดีในหมู่คนไทยเพียงไม่กี่เรื่องนั้น เรื่องพระเจ้าอุเทนก็เป็นเรื่องหนึ่งที่รู้จักและนิยมกันแพร่หลาย เพราะนอกจากจะมีการอ้างอิงถึงในวรรณคดีไทยภาคกลาง เช่น เรื่องอุเทนคำฉันท์แล้ว ยังมีเรื่องราวอ้างอิงถึงในวรรณคดีบาลี วรรณคดีสันสกฤต วรรณกรรมท้องถิ่นของไทยอีกด้วย

๒.๑ พระเจ้าอุเทนที่ปรากฏในวรรณคดีบาลี

- ๒.๑.๑ พระวินัยปิฎก เล่ม ๗ จุลวรรค ภาค ๒ ปัญจสติกกัชนธกะ
- ๒.๑.๒ ศาถาธรรมบท นาควรรคที่ ๒๓ แห่งพระสุตตันตปิฎก
- ๒.๑.๓ อุเทนสูตร และมาคัณฑิยาสูตร
- ๒.๑.๔ พระอรธกถาแห่งมัชฌิมนิกาย เล่ม ๓ ปปัญจสุทนี คติยภาค
- ๒.๑.๕ พระธัมมปทัฏฐกถา ภาค ๒ และ ภาค ๓
- ๒.๑.๖ ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา นลัม ๑ ฉบับที่ ๒
- ๒.๑.๗ ชุชชุตตราสามาวดีวัคค

๒.๒ พระเจ้าอุเทนที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต

- ๒.๒.๑ กถาสรีตสาคร ของโสเทวภักฏ (โสเมทเวชะ)
- ๒.๒.๒ สวปนะวาสวทัตตา หรือ เทวีวาสวทัตตา ของ ภาสะ
- ๒.๒.๓ ประติชฌุเขาคันธรายณะ ของ ภาสะ
- ๒.๒.๔ ปรียทรรตีกา ของ พระเจ้าศรีหรรษวรรณะ
- ๒.๒.๕ รัตनावลี ของ พระเจ้าศรีหรรษวรรณะ

๒.๓ พระเจ้าอุเทนในวรรณกรรมท้องถิ่น

๒.๓.๑ พระเจ้าอุเทนในวรรณกรรมภาคใต้

๒.๓.๒ พระเจ้าอุเทนในวรรณกรรมไทยลือ

๒.๓.๓ "พระเจ้าอุเทน" ในเรื่อง "คัวยปัญญาและความรัก"

การศึกษาเกี่ยวกับประวัติและความนิยมเรื่องพระเจ้าอุเทนนี้ ผู้วิจัยจะขอศึกษาในแง่ ผู้แต่ง ประวัติการแต่ง จุดมุ่งหมายของการแต่ง รูปแบบ วิธีแต่ง และเนื้อเรื่องโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

๑. พระเจ้าอุเทนที่ปรากฏในวรรณคดีบาลี คือ

๒.๑.๑ พระวินัยปิฎก เล่ม ๗ จุลวรรค ภาค ๒ ปัญจสติกกัชนธกะ

เรื่อง "พระเจ้าอุเทน" มีกล่าวไว้ในจุลวรรค ภาค ๒ ปัญจสติกกัชนธกะ ข้อ ๒๒๕ แห่งพระวินัยปิฎกในชื่อว่า "พระเจ้าอุเทน" เรียบเรียงเป็นร้อยแก้ว มีข้อความกล่าวถึงพระเจ้าอุเทนเกี่ยวข้องกับพระอานนท์ว่า ภายหลังที่พระอานนท์เสด็จจากการสังคายนาที่กรุงราชคฤห์แล้ว พระอานนท์ได้ไปยังกรุงโกสัมพีกัครั้ง เพื่อนำติการลงพรหมทัณฑ์ไปแจ้งแก่พระฉันทะภิกษุ และได้นั่งพักผ่อนไตรมไม้ใกล้พระราชอุทยานของพระเจ้าอุเทน ขณะนั้นพระเจ้าอุเทนและพระมเหสีประทับอยู่ในอุทยานนั้นด้วยพระมเหสีทราบข่าวจึงทูลขออนุญาตไปเฝ้า พระเจ้าอุเทนทรงอนุญาต นางได้เฝ้าพระธรรมเทศนาจากพระอานนท์และพอใจในพระธรรมเทศนานั้นมาก จึงถวายผ้าจีวร ๕๐๐ ผืน พระเจ้าอุเทนทรงทราบจึงกล่าวคำที่พระอานนท์รับผ้ามากมายเช่นนั้น คัวยความสงสัยจึงไปเฝ้าและถามความจริง พระอานนท์กล่าวชี้แจงปรากฏว่าเป็นที่พอพระทัยมาก จึงถวายผ้าเพิ่มอีก ๕๐๐ รวมเป็น ๑,๐๐๐ ผืน เรื่องพระอานนท์ชี้แจงวิธีใช้ผ้าจีวรแก่พระเจ้าอุเทนนี้ มีปรากฏในเนื้อเรื่องตอนหนึ่งของอุเทนคำฉันท์ และมีข้อความคล้ายกัน

๒.๑.๒ คาถาธรรมบท นาควรรคที่ ๒๓ แห่งพระสุตตันตปิฎก

พระคาถาธรรมบท นาควรรคที่ ๒๓ แห่งพระสุตตันตปิฎก คือบทที่ว่าด้วยการทนต่อคำรุนแรงเหมือนช้างถูกศร ซึ่งเป็นพุทธคำรัสของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสกับพระอนันต์ ขณะประทับอยู่ ณ วัดโฆสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี พระธรรมบทนี้มีอ้างอิงอยู่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๕ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๓ ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท มูลเหตุที่มาของภามิตคาถาบทนี้คือ พระนางมาคคิยิยานุมีความแค้นเคืองในพระพุทธเจ้า สืบเนื่องจากการที่พุทธองค์ทรงปฏิเสธไม่ยอมรับนางเป็นชายา นางจึงจ้างพวกชาวเมืองที่ไม่เลื่อมใสในพระองค์ให้เที่ยวกล่าวพระองค์ด้วยเรื่องวัตถุ ๑๐ ประการ เช่น เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นพาล เจ้าเป็นบ้า ฯลฯ พระอนันต์รำคาญใจจึงกราบทูลขอให้พระพุทธองค์เสด็จไปประทับเมืองอื่น แต่ทรงปฏิเสธโดยอ้างว่า มนุษย์เราควรอดกลั้นต่อถ้อยคำล่วงเกินเหมือนช้างที่อดทนต่อลูกศร

คาถาธรรมบท นาควรรคที่ ๒๓ นี้ ประพันธ์เป็นร้อยกรอง เรียกว่า บัชชะ แต่งด้วยปรัชญาวัตถุคณितและสามัญคาถาเป็นพื้น มีฉันทลักษณ์ค่อนข้างประปราย เช่น อินทวิเชียรฉันท์ อินทรวงศ์ฉันท์ เป็นต้น คาถาธรรมบทนี้มีกล่าวอ้างอิงไว้ในพระธัมมปทัฏฐกถา เรื่องพระนางสามาวดี ซึ่งเป็นชื่อหนึ่งของเรื่องพระเจ้าอุเทน ตอนพระศาสดาามจุยการแก่แก่ และปรากฏในภาค ๗ ของหนังสือเล่มเดียวกันนี้

๒.๑.๓ อุเทนสูตรและมาคคิยิยสูตร

พระสูตร* ทั้งสองนี้มีอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๕ ใน

*พระสูตร คือ บทสนทนาโต้ตอบข้อธรรมต่าง ๆ ระหว่างพระพุทธเจ้าและบุคคลอื่น มักแต่งเป็นร้อยแก้วและมีคาถาสรรูป หรืออธิบายความเรื่องนั้น ๆ ไว้ตอนท้าย

พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๗ ขุททกนิกาย อุทาน^๑ และขุททกนิกาย สุตตนิบาต ได้มีการแปลเป็นภาษาไทยและจัดพิมพ์หลายครั้งและมีหลายฉบับ เฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับหลวงมีการพิมพ์ถึง ๓ ครั้ง ๆ สุตท่าย กรมการศาสนาเป็นผู้จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ.๒๕๒๑ แต่ละพระสูตรมีรายละเอียด คือ

ก. อุเทนสูตร เป็นพระสูตรที่ ๑๐ ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน จุฬวรรคที่ ๗ ว่าด้วยเรื่องหญิง ๕๐๐ ถูกเผา พระสูตรนี้มีความว่า สมัยหนึ่ง ขณะพระพุทธเจ้าประทับ ณ โสฬิตาราม ในเมืองโกสัมพี วันหนึ่งเมื่อพระเจ้าอุเทนแห่งโกสัมพีเสด็จประพาสอุทยานปราสาทพระนางสามาวดีถูกไฟไหม้ พระนางและหญิง ๕๐๐ ถูกไฟคลอกถึงแก่กรรม พระภิกษุซึ่งกลับจากบิณฑบาตในวังสงสัยจึงทูลถามเกี่ยวกับคดีและภพของบุคคลทั้ง ๕๐๐ นั้น พระพุทธเจ้าทรงชี้แจงว่า บุคคลเหล่านั้นบรรลุโสดาบันบ้าง เป็นพระสกทาคามินีบ้าง และเป็นพระอนาคามินีบ้าง เป็นผู้ไม่ไผ่ผลในการทำกาละนั้น

ข. மாகัณฺธิยสูตร เป็นพระสูตรที่ ๘ ว่าด้วยทริฎฐิ ๒๒ ประการ ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต^๒ เป็นบทสนทนาธรรมระหว่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพราหมณ์மாகัณฺธิยะ ผู้เป็นพ่อแม่นางமாகัณฺธิยา พระมเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทน เรื่องทริฎฐิ ๒๒ ในโอกาสที่พระพุทธองค์เสด็จไปเทศนาโปรดบุคคลทั้งสองที่กรุงรัฐนคร หลังจากที่ทรงปฏิเสธไม่รับนางமாகัณฺธิยาอันเป็นสาวเหตุให้นางหาทางแก้แค้น ดังมีกล่าวไว้ในคาถาธรรมบท นาควรรคที่ ๒๓ แล้ว ในที่สุดพราหมณ์สองสามีภรรยา ก็สำเร็จผลเป็นอนาคามี และขอวชิรในบวรพุทธศาสนา

^๑อุทาน คือ อุทานที่เป็นธรรมภาษิต มีท้องเรื่องประกอบเป็นเหตุปรารภในการแปลงอุทานของพุทธเจ้า.

^๒สุตตนิบาต แปลว่า รวมพระสูตร คือ รวมพระสูตรเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน มีชื่อสูตรบอกกำกับไว้.

เฉพาะมาคัมภีร์นี้ที่มีอยู่ในเนื้อหาตอนหนึ่งของเรื่องอุเทนคำฉันท
ได้แก่ ตอนที่กล่าวถึงประวัติ ความอาสาศพยาบาทของนางมาคัมภีร์ที่มีต่อพระพุทธรเจ้า
รวมทั้งการเทศนาโปรดบุคคลทั้งสองจนบรรลุนาคามีผล ดังคำประพันธ์ว่า

จงตั้งโสดประสาทโดยสุน

ทรภาพไพบุลย์

เอาอรรดครัตต์เทศนา

.....

.....

.....

ครั้งนี้ตั้งฤาจะทยา

ในพราหมณชিকা

อันแปมกรีสุมุตรมัว^๑

คาถาธรรม นาควรรคที่ ๒๓ และอุเทนสูตรที่ ๑๐ ไม่มีปรากฏใน
เนื้อเรื่องอุเทนคำฉันท เนื่องจากพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) แต่งเรื่องนี้ไม่จบบริบูรณ์ คง
เห็นว่าเรื่องต่อไปไม่สนุก เพราะเป็นเหตุการณ์ที่น่าสยดสยอง เป็นการทําร้ายและลง
โทษกันอย่างทารุณยิ่ง จึงเว้นไม่นำมาแต่ง

๒.๑.๘ อรรดกถาแห่งมัชฌิมนิกาย เล่ม ๓ ใน ปัญญจุสุตฺตนิ คติยภาค

ในพระอรรดกถาแห่งมัชฌิมนิกาย เล่ม ๓ มีเรื่อง "โพธิราชกุมาร
สู่อุคควณนา" ซึ่งมีข้อความเกี่ยวกับพระเจ้าอุเทนตั้งแต่ประสูติจนได้ครองเมืองโกสัมพี
และถูกพระเจ้าจันทรปัชโชคพิจารณาทำอุบายจับควยช้างไม้ยนต์ แล้วบังคับให้สอนพิณและมนต์
เรียกช้างแก่พระนางวาสลุตตคา พระเจ้าอุเทนได้พระนางเป็นชายา แล้วลอบหนีพาพระนาง
มาครองเมืองโกสัมพี แต่งตั้งให้พระนางเป็นอัครมเหสี จบลงแก่พระนางให้กำเนิดพระโอรส
คือ พระโพธิราชกุมาร ในพระอรรดกถา มัชฌิมนิกาย ปัญญจุสุตฺตนิ^๑ ไม่มีข้อความกล่าวถึง
พระนางสามาวดีและนางมาคัมภีร์เลย

^๑พระยาอิศรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๑๘๖.

การแต่ง แต่งเป็นความเรียงร้อยแก้ว ตอนจบของเรื่องเป็นการ
แก้อรรถ มีการยกข้อความมาอธิบายเพื่อให้เข้าใจเรื่องแจ่มชัดขึ้น

๒.๑.๕ พระธัมมปทัฏฐกถา หรือ อรรถกถาธรรมบท^๑ ภาค ๒ เรื่อง
"พระนางสามาวดี"

เรื่องนี้ปรากฏในอัปมาทรวรรณนา ซึ่งพระอรรถกถาจารย์
(เชื่อกันในประเทศไทยว่าเป็นพระพุทฺธโฆษาจารย์) เป็นผู้แต่งและเรียบเรียงขึ้นเพื่อ
อธิบายพระธรรมบทในคัมภีร์พระไตรปิฎก ต่อมา พ.ศ.๒๔๔๐ คณะกรรมการแผนกคำรา
มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทย โดยรวบรวม
ค้นคว้าจากหนังสือต่าง ๆ ที่พระเถรานุเถระได้แปลไว้บ้าง และแปลใหม่เพิ่มเติมบ้าง
มีพระมหาอุ นิสฺสโท แห่งวัดบวรนิเวศวิหารเป็นประธาน ดำเนินการ เฉพาะเรื่องพระ
นางสามาวดี พระมหาเพ็ชร และพระมหาบุญรอด แห่งวัดกันมาตุยาราม เป็นผู้แปล

วิธีแต่ง แต่งเป็นคำประพันธ์ประเภท กัจจนา คือ การอธิบาย
ความในแต่ละบท โดยอาจจะยกคำหรือศัพท์มา ๑ คำ แล้วอธิบายความว่ามาจากคัมภีร์
อะไร และยกอุทาหรณ์หรือนิทานมาสาธกประกอบการอธิบายนั้น ๆ อีกทีหนึ่ง ตัวอย่างเช่น

...บาทพระศาสดาว่า อุปปมาเท ภูมิหนุติ ความว่า
บ่อพืดเหล่านี้ ครั้นรู้อย่างนั้นแล้ว ยอมบันเทิง คือ เป็น
ผู้มีหนายัมแยม ไคแก ยินคิ ราเวิง ในความไม่ประมาท
ของคนนั้น^๒

^๑อรรถกถาธรรมบท คือ คัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายธรรมในพระไตรปิฎก
โดยยกนิทานประกอบ เป็นหลักฐานชั้นสอง เรียกว่า อรรถกถา หรือ วรรณนา.

^๒พระธัมมปทัฏฐกถา แปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (พระนคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๘๕.

นอกจากนี้ การแต่งยังมีลักษณะคล้ายนิทานชาดกในคัมภีร์อรรถกถาชาดก คือ ประกอบด้วยปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน เรื่องพระนางสามาวดีซึ่งเป็นนิทานในพระธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๒ ก็เริ่มเรื่องด้วยปัจจุบันวัตถุ คือ กล่าวถึงสาเหตุของการเล่านิทานเรื่องนี้ว่า ขณะที่พุทธเจ้าและพระสาวกประทับที่โฆสิการาม เมืองโกสัมพี บรรดาพระภิกษุพากันปรารภถึงความมรณะของพระนางสามาวดี และพระนางมาคัณฑิยา พร้อมทั้งบริวารฝ่ายละ ๕๐๐ พระพุทธเจ้าเสด็จมาพอราบเรื่อง จึงตรัสพระธรรมเทศนา "อุปมาโท อมตํ ปทํ" แปลว่า "ความไม่ปรมาทเป็นทางไม่ตาย" ต่อจากนั้นจึงเป็นอดีตวัตถุ คือ ตำนาน ไท่แก่ เนื้อเรื่องละเอียดของเรื่องพระนางสามาวดี แล้วจบลงด้วยสโมธาน คือ การเชื่อมโยงเรื่องในอดีตและปัจจุบันเข้าด้วยกัน สโมธานของเรื่องนี้ ไท่แก่ การที่พระพุทธเจ้ากล่าวภาษิตคาถาเรื่องความไม่ปรมาท และสุดท้ายเป็นการแก้ อรรถ คือการอธิบายขยายความในแต่ละบทให้ละเอียดกว้างขวางยิ่งขึ้น เพื่อเข้าใจง่าย พุทธประสงค์ของการเล่านิทานเรื่องพระนางสามาวดีของพระพุทธเจ้านั้น เพื่อต้องการ แสดงหลักจริยธรรม อันเป็นหัวใจของพุทธศาสนา เรื่องความไม่ปรมาทต่อชีวิต ด้วยการละเว้นความชั่ว หมั่นกระทำแต่ความดีนั่นเอง

เนื้อเรื่อง กล่าวถึงพระอัสลภีปะและพระเวณฐทีปกะ เป็นสหายสนิท ภายหลังชวนกันออกบวชเป็นฤๅษีโดยแยกอยู่คนละภูเขาค้นกันและให้จุดไฟเป็นสัญญาณว่าแต่ละฝ่ายยังมีชีวิตอยู่ทุก ๆ ครึ่งเดือน ต่อมาพระเวณฐทีปกะสิ้นชีวิตไปเกิดเป็นพรอินทร์ และสอนพินกับมนต์เรียกขางชื่อ หักฉีกกันจนแก่ ให้ ต่อมาเลาถึงกำเนิดของพระเจ้าอุเทน และพระมารดาของพระอุเทนยั่ววนพระฤๅษีอัสลภีปะผู้อุปการะเลี้ยงดูจนเสียพิธี เพราะ

คล้ายเรื่องรามเกียรติ์ ตอนฤๅษีไกโกฎูกนางอรุณวดี ธิคาเจ้าเมืองโรมพัฑ์ยั่วจนเสียพิธีตะยะ เพราะมีญาณแก่กล้าจนทำให้ฝนแล้งถึง ๓ ปี และยังมีเนื้อความตรงกับเรื่องอลัมพุสาชดกในนิบาตชาดก เล่มที่ ๒๓ หน้า ๑๕๕ ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพुरुหมฤๅษี ใหโกฎูาทแก่อิตติสิงคาลคาบสณฺบุตร ไม่ไห้คบคนที่มีรูปร่างอยางนาริผลและมีเขาที่อก แต่ถูกไม่เชื่อ จึงถูกนางอลัมพุสาฉอจนญาณทาลาย.

เกรงพระอัลลก็ปะจะไม่เลี้ยงตนและลูก ต่อมากล่าวถึงพระเจ้าอุเทนเรียนมนต์หัตถิกันต์ และเดินทางเข้าเมืองโกสัมพีได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบแทนท้าวปรั้นปะ ต่อจากนั้นก็เล่าถึงกำเนิดของโศลกเศรษฐีทั้งในปัจจุบันชาติและอดีตชาติ กล่าวถึงประวัติของพระนางสามารถตั้งแต่ตนจนเป็นแม่เหล็กพระอุเทน แล้วยอนไปกล่าวถึงพระเจ้าจัมพชโชตแห่งเมืองอุชเชนที่ท้าวอุบายจับพระเจ้าอุเทนเป็นเชลยด้วยการใช้ช่างไม้ยนต์ล่อ พระเจ้าอุเทนถูกบังคับให้สอนมนต์เรียกช่างแก่พระนางवासุสัทตการาชกิดาพระเจ้าจัมพชโชต ภายหลังพระเจ้าอุเทนได้นางเป็นแม่เหล็กที่ ๒ แล้วลอบพานางหนีไปโกสัมพี คอนต่อมากล่าวถึงนางมาคัมธियाพระแม่เหล็กที่ ๓ ของพระอุเทนคิดทำร้ายพระนางสามารถก็เพราะอิจฉา และเห็นนางศรัทธาในพระพุทธเจ้าซึ่งนางถือว่าเป็นศัตรู โดยใส่ร้ายเรื่องพระพุทธเจ้า เรื่องโก และเรื่องงูพิษในพิณ จนทำให้พระเจ้าอุเทนเข้าใจผิดคิดฆ่านาง ภายหลังสำนักนิคจึงขอให้นางยกโทษ นางมาคัมธियाเห็นอุบายตนไม่สัมฤทธิ์ผลเลยให้คนลอบเผาปราสาทและนางจนสิ้นชีวิต พระเจ้าอุเทนทำอุบายจับนางได้แล้วให้ลงโทษอย่างทารุณด้วยการจับนางและญาติฝังในหลุมลึกแค่นี้คือ เอาหินร่วนกลม ให้เกลี่ยห่างไว้เบื้องบน แล้วจุดไฟและไถด้วยไถเหล็กซากออกเป็นชั้นเล็กชั้นน้อย สำหรับนางมาคัมธียนั้น พระเจ้าอุเทนสั่งให้ตัดชั้นเนื้อล่า ๆ ออกเป็นชั้นใส่กระทะหอคอยอย่างขนมไทนางสวย^๒ มีการกล่าวแสดง

^๑ คล้ายเรื่องอเล็กซันดอร์ของไฮเมอรัคอนสงครามเมืองทรอย ที่ฝ่ายข้าศึกทำอุบายไทมายนต์ล่อจนต้องเสียเมือง.

^๒ วิธีการลงโทษ คล้ายกับวรรณชาดกในปัญญาสุชาดก ภาค ๒ หน้า ๓๔๑ มีใจความว่า ครั้นพระราชโอรสได้โอกาสแล้ว จึงรับสั่งให้จับตัวผู้มาไว้แล้ว ให้ชุกหลุมลึกประมาณเพียงเอาที่หนาพระลานหลวง ใหญ่ค้ำที่บ่วงของนางเขมาเทวีนั่งลงในหลุม แล้วให้เอาฝุ่นกลมให้เต็ม และให้เอาฟางเรียวยาวเบียดบนแล้วให้เอาเพลิงจุด เมื่อมหาชนถูกเพลิงเผาหุงก็ปอดออกไป แล้วรับสั่งให้ไถด้วยไถเหล็ก ทำสรีระมหาชนเหล่านั้นให้เป็นทอนน้อยทอนใหญ่ ให้เป็นชั้นน้อยชั้นใหญ่ แล้วเอาใส่กระทะเหล็กหอคอยน้ำนั้นในนางเขมาเทวีกินมีหน้าข้าให้เชือดเนื้อกลามแก่สรีระของเขมาเอง แล้วให้ทอดน้ำนั้นใส่ปากนางเขมากินเหมือนกินขนมจะนั้น.

บุพกรรมของนางชัชชุตรา นางสามาวดี และนางมาคันทิยา เรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เช่น ประวัติหน้าตาง การถวายจีวรแก่พระอานนท์ เป็นต้น จบลงด้วยพระพุทธเจ้าทรง ครัสพระคาถาภาษิตบท "อุปมาท อมตํ ปทํ" ตอนสุดท้ายมีการแก้อรรถในบทต่าง ๆ

๒.๑.๖ ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ฉบับที่ ๒ (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม ๑

พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งเรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ ใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจาร์ลงบนใบลานมีจำนวน ๕๕ ผูก เป็น หนังสือสำคัญทางศาสนา มีความยาวรวม ๓ เล่ม มีชื่อเรียกหลายชื่อคือ เถกภูมิกถาบ้าง ไตรภูมิกถาบ้าง ไตรภูมิโลกวินิจฉยบ้าง ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถาบ้าง และนิยมเรียกกัน เป็นส่วนใหญ่ว่า ไตรภูมิฉบับหลวง มีเค้าโครงเรื่องอย่างไตรภูมิพระร่วงของพญาลิไท แต่ ละเอียดพิสดารกว่า จุดประสงค์ของการแต่งมีกล่าวไว้ในบานแรก หน้า ๒ ว่า เพื่อให้ สาธุชนได้ฟังแล้วจะได้บังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา เพื่อให้บังเกิดความ สันติสุขในสังฆารธรรม และเพื่อเป็นปัจจัยให้ครัสแก่พระสมันตญาณอันประเสริฐเฉพาะคอน เรื่องเมืองโกสัมพีและพระเจ้าอุเทนและอื่น ๆ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ต้องการเล่า ประวัติเมืองโกสัมพีและประวัติพระเจ้าอุเทน กษัตริย์ผู้นำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่เมือง โกสัมพี จนแคว้นวังสะกลายเป็นมหาชนบทที่มั่งคั่งยิ่งในสมัยพุทธกาล

วิธีแต่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา มีวิธีแต่งคล้ายมหาเวสสันดรชาดก คือวางคาถาบาลีไว้ก่อนแล้วบรรยายความด้วยร้อยแก้ว หน้าของเทศนาโวหาร พร้อมทั้ง สอดแทรกข้อปัญหาและวิสัยนาปัญหาเหล่านั้นอย่างพิสดาร เนื้อเรื่องคล้ายเรื่องพระนาง สามาวดีในพระธัมมปัทฏฐกถาเพียงแต่สั้นกว่า คือ โสฬสที่ ๑๖ กล่าวถึงที่มาของชื่อเมือง โกสัมพี กำเนิดพระเจ้าอุเทน เรื่องพระกษัตริย์ลี้ภัยปะและเวฏฐทีปะ พระเจ้าอุเทนได้ครอง เมืองโกสัมพี โสฬสที่ ๑๗ กล่าวถึงประวัติเมืองอุชเชนีและพระเจ้าจัตพัสโซโต จบลงตอน พระเจ้าอุเทนลอบพานางวาสุตทัตตาทหนีกลับเมือง พระเจ้าอุเทนฉบับนี้มีชื่อแตกต่างจาก

อุเทนฉบับอื่นคือ ชื่อพระราชบิดาพระเจ้าจันทรชโยค เรียกว่า พลุสทัตคา

๒.๑.๗ ขุขุคราสามาวถิวักถุ

เรื่องนี้เรียบเรียงเป็นร้อยแก้ว ปรากฏในศิลาจารึกวัดพระเชตุพน หนวดพระพุทธศาสนา ในโอกาสที่รัชกาลที่ ๓ โปรดให้จารึกวิชาการต่าง ๆ คราวปฏิสังขรณ์วัดนี้ เพื่อเป็นแหล่งวิชาความรู้แก่มหาชน การจารึกได้จารึกติดไว้ที่เชิงผนังระหว่างหน้าต่าง วิหารพระนอน แบ่งการจารึกเป็น ๔ ห้อง เนื้อเรื่องท่านองเดียวกับเรื่องพระนางสามาวดี ในพระชันมปัทมสูตรทุกประการ ตัวอย่างการจารึกตอนหนึ่งในห้องที่ ๓ คือ ตอนพระเจ้าอุเทนถูกจับ

...ครั้งนั้นมีพระราชบุตรองค์หนึ่งชื่อว่าจันทรชโยค ครองสมบัติเมืองอุชเชนี ภูวาพระเจ้าอุเทนรุมนคกำหราบชางก็คิคูอยากได้ จึงอุบายทำชางย่นตมาลอุพระเจ้าอุเทนหลงกลไลไปเตล่ำพัง พระเจ้าจันทรชโยคจับได้ จึงไพนางวาสุสทัตคาขอเรียนมนคกำหราบชาง นางวาสุสทัตคาเกิดรักใคร่กับพระเจ้าอุเทน ๆ ลอบพานางวาสุสทัตคาหนีมาไค จึงตั้งนางวาสุสทัตคาไว้ในที่อัศรมเหลื่ออกองค *

๒.๒ พระเจ้าอุเทนที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต คือ

๒.๒.๑ กถาสรีตสาคกร ของ โสมเทวกัญญ์

วรรณคดีสันสกฤตเรื่องนี้ โสมเทวกัญญ์ หรือโสมเทวะ หรือโสมเทพ กวีชาวคัมภีร์ บุคครรามัญญ์ ได้นำพฤตกถาซึ่งศรีคุณามัย หรือคุณามยะแต่งไว้เป็นร้อยแก้ว เป็นภาษาไปศาจีปรากฏ มาร้อยกรองเป็นกาพย์ขึ้นใหม่ เมื่อราวคริสต์ศก ค.ศ. ๑๑๗๐^๒

*กรมศิลปากร, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๔๕.

^๒A.A. Macdonell, A History of Sanskrit Literature, Motilal Banarsidass, Delhi - 7, p. 319.

ด้วยการย่อความที่ยาวให้กระชับและเรียบร้อยขึ้น ตั้งชื่อใหม่ว่า "กถาสรีตสาคร" แปลว่า "สาครเป็นที่รวมกระแสนิยาย" หรือ "มหาสมุทรแห่งธารนิยาย" โสมทเวะแต่งขึ้นเพื่อฟื้นฟูความจำเรื่องนิยายต่าง ๆ ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ได้รับการยกย่องว่าเป็นเรื่องน่าอ่านมาก เพราะให้ภาพเกี่ยวกับขนบธรรมเนียม ความคิดและความนิยมของประเทศไว้ชัดเจน เนื้อเรื่องยาวถึง ๑๘ ลัมพก์ (เล่ม) แบ่งออกเป็น ๑๖๔ ครงค์ (บท) เล่มต้นชื่อ กถาปิฎก กล่าวถึงมูลของนิยายว่าพระสีวะทรงเล่าให้พระอุมาฟัง เล่มต่อไปจนจบเป็นกวีนิยาย ประวัตินิทานตำนานต่าง ๆ หลายชนิดซับซ้อนคล้ายนิยายอาหรับราตรี และมีเรื่องเหมือนของไทยอยู่หลายเรื่อง เช่น เรื่องเพชรมงกุฎ เป็นต้น

อุเทนเป็นนิทานเรื่องหนึ่งในกถาสรีตสาคร ตอนกถามุข ตั้งแต่ครงค์ต้นจนถึงครงค์หก โดยมีนิทานแทรกซ้อนเป็นตอน ๆ จนกระทั่งจบเรื่อง มีเนื้อเรื่องและตัวละครแตกต่างจากวรรณคดีบาลี เรื่องย่อ ๆ มีอยู่ว่า พระเจ้าอุทัยนเป็นพระนัดดาพระเจ้าศตานิกะ และเป็นโอรสของพระเจ้าสหัสรานิกะ ผู้ครองเมืองเกาศามพีในวัศสราช พระนางมฤคาวดีพระมเหสีท้าวสหัสรานิกะ ทรงพระครรภ์อยู่นั้น นางได้ถูกนกอินทรีใหญ่คาบไปทิ้งไว้บนยอดเขาอุทัยบรรพต พระฤๅษณ์ชมนัดนี้ไปพบจึงพาไปเลี้ยงไว้ พระนางประสูติพระกุมารมีนามว่าอุทัยน วันหนึ่งพระอุทัยนกุมารไปเที่ยวป่าพบหมองูจับนาคได้ จึงขอลือชีวิตนาคนั้นด้วยกำไลซึ่งมีพระนามท้าวสหัสรานิกะจารึกแก้มองู วสุเนมิพี่ชายของท้าววสุภิกษานคราชจึงสมนาคูณด้วยการให้พิณโฆษวดีพร้อมทั้งพรให้มหาวิทยาลัยพิเศษต่าง ๆ ท้าวสหัสรานิกะได้กำไลจากหมองูจึงออกไปรับพระมเหสีกับพระราชโอรสกลับเมืองเกาศามพี และได้อภิเษกพระเจ้าอุทัยนเป็นยุพราช มอบพี่เลี้ยงให้ ๓ คน คือ วสันตกะ รมณวันต์ และเขาคันธราชน ต่อมาก็มอบราชสมบัติให้แก่พระอุทัยน

เมื่อครองราชย์แล้วพระเจ้าอุทัยนพอพระทัยในความเพลิดเพลินต่าง ๆ อาทิ การไล่สัตว์ในป่า โปรดการล่อช้างโดยคืดพิณโฆษวดี และอยากได้วสุลหิตตาทิดาพระเจ้าจันทรมาเสนาไทยด แห่งเมืองอุชเชนิกับพระนางอังการวดี แต่เพราะเป็นศัตรูกันทางการเมือง การส่งทูตไปขอจึงไม่สำเร็จ ท้าวจันทรมาเสนาคิดจับเป็น

เชลย จึงสร้างช้างยนต์มาล่อพระเจ้าอุทัยนออกไปคิดพิณเลอช้างจึงถูกจับเป็นเชลย และได้สอนวิชาพิณแกนางवासुถัตตา ในที่สุดทั้งสองรักใคร่ชอบพอกัน

เขาคันชรายณกับวสันตกะคิคุบายปลอมตัวเป็นคนบ้าและคนค่อม เข้าช่วยเจ้านายของคน ท้าวอุทัยนจึงหนีกลับไปกรุงเก่าตามพี่และพาเจ้าหญิงवासुถัตตา หนีไปด้วย แล้วกระทำพิธีอภิเษกสมรสด้วยความยินยอมพร้อมพระทัยแห่งพระเจ้าจันทมहाเสน และพระนางอังกการวดีภายหลังไคนางวีรจิตาและเจ้าหญิงพันธุมาตีเป็นชายาอีก ๒ คน ในครั้งที่ลี้ภัยและที่ลี้ภัยมาถึงพระเจ้าอุทัยนทำพิธีอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงปัทมาวดี ต่อจากที่वासुถัตตาสร้างท่าตายกึ่งปรากฏในเรื่อง สวप्นะवासวตัตตา

๒.๒.๖ สวप्นะवासวตัตตา หรือ เทวีवासวตัตตา

สวप्นะवासวตัตตา หรือ เทวีवासวตัตตา เป็นละครสั้นสกฤตที่ได้รับคามนิยมมากเรื่องหนึ่ง เพราะมีความสมบูรณ์แบบตามกฎเกณฑ์ของละครสั้นสกฤตทุกประการ ผู้แต่ง คือ "ภาสะ" มหากวีแห่งอินเดียบราห্ম สันนิษฐานว่าน่าจะมีชีวิตอยู่ราว พ.ศ. ๒๔ กับ พ.ศ. ๕๔๓ แต่จะเป็นคนใดแน่นอนนั้นไม่อาจยืนยันได้ คงเกิดก่อนกาลิทาสผู้แต่งศุภณตลาและเมฆุต หรือราชเศษร ผู้ประพันธ์เรื่อง "สุคติมุขาลี" เพราะกวีทั้งสองกล่าวชมเชยยกย่องภาสะไว้ในงานเขียนของตน ในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ท่านผู้หญิงคุณัญ มาลากุล ได้แปลเป็นภาษาไทยโดยใช้ต้นฉบับภาษาอังกฤษ ซึ่ง ป. จรินทร์ส เป็นผู้จัดพิมพ์โฆษณาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ และให้ชื่อว่า "เทวีवासวตัตตา" ใช้นามแฝงในการแปลว่า "คุณัญมาลา" ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ท่านผู้หญิงคุณัญ มาลากุล ได้แปลเรื่องนี้อีกครั้งโดยใช้ต้นฉบับภาษาสันสกฤต ซึ่ง ดร. พี. เอส. เซน และ โปรเฟสเซอร์ เอส. เอ. อุปรายาจะเป็นผู้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๓ และใช้ตามชื่อเดิมว่า "สวप्นะवासวตัตตา" ในการแปลนี้ผู้แปลได้กล่าวชี้แจงไว้ว่า

...ความโศกที่ทานมหาภูทวิศรีภาสะแดงเป็นร้อยแก้ว ก็ได้แปลเป็นร้อยแก้วไว้ทุกตอน แต่ตอนใดเป็นฉันทหรือโคลง ในฉบับนี้ใดแต่งเป็นกลอน โดยพยายามรักษาย่อคำสำนวนใหญ่คงรูปตามเดิมไว้ อย่างมากที่สุดที่สามารถจะทำได้ ส่วนชื่อเรื่องในพากย์ไทยนั้นได้แปลไว้ว่า "เทวีवासวทัตตา"^๑

สวัปนะवासวทัตตา หรือ เทวีवासวทัตตา มีรูปแบบเป็นบทละครสั้นสกนธ์ชนิดรูปกะ^๒ ยาว ๒ องก์ กำเนินเรื่องเป็นร้อยแก้ว แต่มีคำร้อยกรองเป็นฉันทหรือโคลงแทรกประดับเป็นตอน ๆ ไปโดยตลอด คำร้อยกรองเหล่านั้นมักมีใจความเป็นคติให้แง่ปรัชญา ภาสะแดงขึ้นเพื่อใช้สำหรับแสดงละคร โดยอาศัยเค้าเรื่องตอนหนึ่งในประวัติของพระเจ้าอุทัยน ทั้งต้องการแถลงประวัติของท้าวอุทัยน กษัตริย์ผู้มีพระนามโด่งดังในสมัยการตรวรัชทาย

เนื้อเรื่องมีว่า ภายหลังการอภิเษกสมรสแล้ว พระเจ้าอุทัยนเสด็จไปประทับแรมสำราญพระอิริยาบถอยู่ ณ ตำบลดาวดงกะ ซึ่งเป็นชายแดนติดต่อกับแคว้นมคธพร้อมด้วยพระนางवासวทัตตาและราชบริพารเป็นจำนวนมาก ฝ่ายอารุณิราชศัตรูได้ฉวยโอกาสตีกรุงเกาสามพิไปได้ เขาคันธรายณ์เห็นความจำเป็นที่จะต้องหาทางผูกไมตรีกับมคธ เพื่อชอกำลังปราบปรามอารุณิ และแก้ไขให้กรุงเกาสามพิกลับคืนมาอยู่ในอำนาจท้าวอุทัยนตามเดิม จึงเกลี้ยกล่อมพระนางवासวทัตตาให้สร้างทำเป็นคายนี เพื่อให้ท้าวอุทัยนมีโอกาสดังงานกับเจ้าหญิงปัทมาวดีแห่งแคว้นมคธ เพื่อประโยชน์ทางการเมือง แต่เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ของนาง เขาคันธรายณ์จึงนำนางไปฝากไว้กับ

^๑ คุษฎี มาลากุล (คุษฎี มาลากุล), เทวีवासวทัตตา. (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้าค่านำ ง.

^๒ คุค้ำอธิบาย เรื่องนาฏกะ จาก นิยะคา สาริกฎติ, วิทยานิพนธ์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างละครไทย - สันสกฤต, แผนกภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปี พ.ศ. ๒๕๑๔, หน้า ๕๓ - ๗.

เจ้าหญิงปัทมาวดี โดยปลอมตัวเป็นหญิงชาววันตีและอ้างว่าเป็นน้องสาว ในที่สุด
พระเจ้าอุทัยนัใจต้องแต่งงานกับเจ้าหญิงปัทมาวดี ทั้ง ๆ ที่ยังอาลัยรักในพระมเหสี
वासुเดहतตาคอยุ่ ตอนสุดท้ายความจริงก็เปิดเผยออกมาและทุกคนก็เข้าใจกันดี พระเจ้า
อุทัยนัได้เมือง เกาตามพิกลับคืนมา ละครเรื่องนี้เป็นบทละครที่มีชื่อเสียงที่สุดของภาสะ
เพราะเนื้อเรื่องประกอบด้วยคติธรรม ตัวละครเอกทุกตัวต่างทรงไว้ซึ่งคุณธรรมอันสูง
เป็นตัวอย่างของการดำเนินชีวิตที่ดีเรื่องหนึ่ง

๒.๒.๓ ประติษญาเยาคันธรายณะ

ผู้แต่งคือภาสะ รัตนกวีเอกของอินเดียโบราณ เป็นบทละครที่
กล่าวถึงพระราชประวัติของท้าวอุทัยน คล้ายกับที่ปรากฏในหนังสือของฝ่ายพระพุทธศาสนา
เล่าถึงท้าวประโทยค (ปัทโชต) ท้ากลอุบายจับพระเจ้าอุทัยนได้ ระหว่างถูกจองจำพระเจ้า
อุทัยนได้เห็นและนิกรักเจ้าหญิงवासुเดहतตาค จึงคิดอุบายกับเยาคันธรายณ ทำให้ช่าง
นพาศรีอาละวาด แล้วอาสาปราบโดยคิดพิณโฆฆาดี โคนำเห็นจรวงวัลมากมาย พระเจ้า
จันตปัทโชตอยากได้วิชาพิณโฆฆาดี จึงให้พระเจ้าอุทัยนเป็นครูสอนเจ้าหญิงवासुเดहतตาคพิณ จม
เรื่องในประติษญาเยาคันธรายณะเพียงแค่นี้

๒.๒.๔ ปริยทรรศิกา

เรื่อง ปริยทรรศิกานี้ เป็นนาฎิกานหรือละครสั้นสกฤต ประเภท
อรูปกะ^๑ ของพระเจ้าศรีทรรฆวรรณะ^๒ พระมหากษัตริย์แห่งประเทศอินเดียในคริสต์
ศตวรรษที่ ๗ ขึ้นครองราชย์ ประมาณคริสต์ศักราชที่ ๖๐๖ - ๖๔๔ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^๒ดูรายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าศรีทรรฆวรรณะได้ในเรื่อง ปริยทรรศิกา
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคนำตอนที่หนึ่งและตอนที่สอง,
หน้า ๑ - ๒๕.

ที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่ง เป็นผู้อุปถัมภ์กวีและทรงเป็นกวีที่มีชื่อเสียงคนหนึ่ง งานพระราชนิพนธ์ของพระองค์ที่มีชื่อเสียงมี ๓ เรื่อง ได้แก่ เรื่อง ปริยทรรศึกษา รัตนาวลี และ นาคานันทะ เฉพาะเรื่องปริยทรรศึกษา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแปลออกเป็นภาษาไทยในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงอาศัยฉบับภาษาอังกฤษของชาวอินเดีย ชื่อ คุชฎัสปษัต โกชุไซร นิรมัน (ค.ก) และคนอื่น ๆ ทรงมีพระราชประสงค์จะให้คนไทยมีโอกาสรู้จักบทละครสันสกฤตที่แท้จริง ดังนั้นจึงทรงรักษาแบบแผนการแปลอย่างเคร่งครัด ตอนใดที่เป็นคำพูดร้อยแก้วก็ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว ตอนใดที่เป็นฉันทก็ทรงพระราชนิพนธ์เป็นฉันท นับว่าเป็นละครสันสกฤตเรื่องแรกที่ประชาชนชาวไทยได้มีโอกาสรู้จัก เนื้อเรื่องย่อมีดังนี้

ท้าวทฤพวรมันแห่งแคว้นองคราษฎร์ ได้ยกพระธิดาคือ ปริยทรรศึกษา (อารัญญา) ให้แก่ท้าววัศสราช (อุเทน หรือ อุทัยน) แห่งเกาศามพิ แต่ยังมีพันได้สยุมพร และในระหว่างที่วัศสราชถูกอุบายจนตกเป็นเชลยอยู่ในกรุงอุชชยีนัน ท้าวกิลิงคซึ่งคุมแค้นเพราะขอร้องปริยทรรศึกษาแล้วไม่ได้ จึงยกทัพมาโจมตี จนท้าวทฤพวรมันและพระมเหสีถูกจับไป ส่วนพระเจ้าวัศสราชภายหลังหนีกลับมา เกาศามพิได้พร้อมทั้งพานางवासวัตตคา พระธิดาพระเจ้าจันทมहाเสนมาถวาย

ฝ่ายพระราชบุตรปริยทรรศึกษา เมื่อแคว้นองคราษฎร์ถูกย่ำยีนั้น วินยวสุซึ่งเป็นกรมวังของท้าวทฤพวรมันได้รับพาลภัยสงคราม เพื่อไปเฝ้าท้าวอุทัยนวัศสราชระหว่างเดินทางได้พักอยู่กับท้าววินชยเกตุในคงวินชยะ และเปลี่ยนชื่อเป็นอรัญญา บังเอิญวิชัยเสนแม่ทัพท้าวอุทัยนซึ่งยกทัพไปสู้รบและมีชัยชนะท้าววินชยเกตุ เข้าใจว่าอรัญญาเป็นพระธิดาของท้าววินชยเกตุ จึงพานางมายังเกาศามพิ พระเจ้าวัศสราชทรงให้นำไปฝากพระนางवासวัตตคา ต่อมาทรงรักนางนั้น ทำให้พระนางवासวัตตคา

* เก็บความจาก นิยะดา สาริกภูติ, ความสัมพันธ์ระหว่างละครไทย - สันสกฤต, หน้า ๗๑.

หิงและเอาตัวอาร์ณกาไปซังไว้ ภายหลังปรากฏว่า นางคือปรียทรรทิกาท้าว
ทฤศวรรมัน มีศักดิ์เป็นพระชนนีราชของนางควย ส่วนท้าวทฤศวรรมันได้เมืองคืนเพราะ
พระเจ้าวัศสราชส่งกองทัพไปช่วย เมื่อความจริงปรากฏปรียทรรทิกาได้เป็นชายา
ท้าวอุทัยนตามที่ได้หมั้นหมายกันไว้แต่เดิม

๒.๒.๕ รัตนาวดี

นาฎिकाเรื่องนี้ เป็นละครสั้นสกฤตประเภทรูปกะของพระเจ้า
ศรีธรรมสารวระณะ (ศรีธรรมเทพ) อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องราวตอนหนึ่งของพระเจ้า
อุเทนหรืออุทัยน ตัวละครชุดเดียวกับเรื่องปรียทรรทิกา คำเนินเรื่องเป็นคำพูดร้อยแก้ว
ประกอบด้วยฉันทค่าง ๆ อย่างไพเราะเพราะพริ้งถึง ๘๒ บท

นิยงศา สาริกฤติ เล่าประวัติของนาฎिकाเรื่องนี้ไว้ในวิทยา
นิพนธ์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างละครไทยกับละครภารตว่า

...นาฎिकाเรื่อง รัตนาวดี นี้ เอช.เอช. วิลสัน (H.H. Wilson)
ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษเป็นครั้งแรก ได้รับความนิยมสูง ต่อมา
มีผู้แปลเรื่องนี้อีกหลายท่าน ในเมืองไทยในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ท่านชูหญิง
คุษฎิ มาลากุล ได้นำเค้าโครงเรื่องนี้จากฉบับของสุราทรนันท์
วิทยา วินิโค มาแต่งเป็นบทละครว่าและให้ชื่อตามชื่อเดิมว่า
รัตนาวดี^๑

ต่อมาในเดือนตุลาคมปีเดียวกัน ท่านชูหญิงคุษฎิ มาลากุล ได้คัดแปลงบท
ละครว่านี้เป็นบทละครร้องสำหรับแสดงบนเวทีอีกแบบหนึ่ง เนื้อเรื่องย่อมีดังนี้

รัตนาวดีเป็นพระธิดาท้าววิกรมพาหุแห่งเมืองสิงหล ถูกส่งตัวมาเข้าพิธีอภิเษก
สมรสกับพระเจ้าวัศสราชควย เหตุผลทางการเมือง ระหว่างการเดินทางเรือลม รัตนาวดี

^๑ เรื่องเดียวกัน,

รอดชีวิตมาได้แต่ถูกส่งตัวมาเป็นข้าหลวงพระนางवासวทัตตา เรื่องดำเนินไปทำนองเดียวกับเรื่องปรีดิ์พริศกา คือ รัตนาวลีถูกสมักรักไคร่กับพระเจ้าวศิสราษ ถูกพระนางวาสวทัตตาขัดขวาง แต่ในที่สุดความจริงก็ปรากฏขึ้นว่า รัตนาวลีมีศักดิ์เป็นพี่น้องเพราะเป็นธิดาของลุง รัตนาวลีจึงไต่อภิเษกสมรสกับพระเจ้าวศิสราษ แต่รัตนาวลีฉบับแปลเป็นไทย ผู้แปลได้แก้แปลงข้อความตอนท้ายเรื่อง คือให้รัตนาวลีไม่ยอมอภิเษกสมรสกับพระเจ้าวศิสราษ เพื่อให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทยสมัยปัจจุบัน ทั้งฉากข้อคิดและคติธรรมอย่างหนึ่งของการครองชีวิตคู่ โดยให้เจ้าหญิงรัตนาวลีกล่าวเตือนพระนางวาสวทัตตาวา

จึงเตือนเจ้าเขวพา	เจ้าอย่าชุนชองหมองศรี
ครอบครวัไคจะไคร์นรมย์ดี	ตองมีนีสูรางค์แตนางเคียว
หาไมจะหมคความสุช	เช็ญชุกรำคาญขับเคียว
เป็นทางทุกชักว่าสุชจริงเจียว	อย่าเจลิยวงเงื่อพีเถิดกรา

๒๖.๓ พระเจ้าอุเทนในวรรณกรรมท้องถิ่น

๒๖.๓.๑ พระเจ้าอุเทนในวรรณกรรมภาคใต้

ในวรรณกรรมภาคใต้มีเรื่องพระเจ้าอุเทนปรากฏอยู่ ๒ ส่วนวนคือ

๑. ส่วนวนแรกเป็นเรื่อง "อุเทน" ฉบับตัวเขียน เขียนลงในสมุดไทย ตัวเขียนสี่คำ รวม ๓ เล่มจบ แต่งเป็นกาพย์ ส่วนใหญ่ใช้กาพย์สุรางคนางค์ และกาพย์ฉมัง ๑๖ เป็นพื้น มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงประวัติพระเจ้าอุเทนตั้งแต่ต้นจนกระทั่งจบ ใจความของเรื่องตรงกับพระขัมมปทัฏฐฎกา เข้าใจว่าคงนำเรื่องไปจากพระขัมม

คุษฎุมมาลา (คุษฎุมมาลากุล), รัตนาวลี, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๘.

ปัทมธรรมา แต่ได้ดัดแปลงแก้ไขให้มีภาษาสำนวนแบบภาคใต้ เช่น คำว่า "หลวง" ใน อุเทนฉบับตัวเขียนภาคใต้จะเขียนเป็น "ลวง" ซึ่งเป็นสำเนียงพูดของภาคใต้ เป็นต้น อุเทนฉบับนี้มีเก็บไว้ที่ศูนย์ส่งเสริมภาษาและวัฒนธรรมภาคใต้ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ จังหวัดสงขลา มีครบทั้ง ๓ เล่ม

๒. อุเทนสำนวนที่ ๒ ในวรรณกรรมภาคใต้ ได้แก่เรื่อง "อุเทน" มีพิมพ์ไว้ในวารสารโบราณคดี ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ประทีป ชุมพล และคณะเป็นผู้รวบรวม รวมอยู่ในหมวดวรรณกรรมภาคใต้ที่ได้เค้าเรื่องไปจากวรรณกรรมภาคกลาง แต่ได้มีการนำไปประยุกต์ใหม่ด้วยสำนวนภาษาภาคใต้ นอกจากเรื่องอุเทนแล้ว ยังมีวรรณกรรมภาคกลางอีกหลายเรื่องที่ปะปนอยู่ในวรรณกรรมภาคใต้ เช่น กลมทสิริวบลกิติ พระลักษณวงศ์ โคบุตรคำกาพย์ การระเเกต สุบินคำกาพย์ เป็นต้น วรรณกรรมภาคกลางเหล่านั้นล้วนแล้วแต่เป็นที่นิยมรู้จักกันดีในหมู่คนไทยเกือบทุกคน บางเรื่องก็เป็นเซาตกในพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่า กลมทสิริวบลกิติ สุบินคำกาพย์ แต่บางเรื่องก็เป็นนิทานที่เล่ากันอย่างแพร่หลาย เช่น โคบุตรคำกาพย์ พระลักษณวงศ์ รวมทั้งเรื่อง "อุเทน" ด้วย

เรื่อง "อุเทน" นี้ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง ท่านองแต่งเป็นกาพย์ทั้งหมด ได้แก่ กาพย์ฉมัง ๑๖ กาพย์ยานี ๑๑ และกาพย์สุรางคนางค์ ๒๘ เหตุนี้บางครั้งจึงมักเรียกว่า อุเทนคำกาพย์ ความมุ่งหมายของการแต่ง เพื่ออบรมสั่งสอนให้คนทำดีเกรงกลัวต่อบาป เนื้อเรื่องสั้นกว่าอุเทนฉบับตัวเขียนของศูนย์ส่งเสริมภาษาและวัฒนธรรมภาคใต้ เป็นประวัติและเรื่องราวของโสสกเศรษฐี เข้าใจว่าคงได้เค้าเรื่องไปจากพระขัมมปัทมธรรมาเช่นกัน เพราะชีวิตโสสกก่อนดำรงตำแหน่งเศรษฐีเมืองโกสัมพี ตรงกับพระขัมมปัทมธรรมามากที่สุด เพียงแต่ชื่อตัวละครและการเขียนสะกดเท่านั้นที่แตกต่างไป เรื่องย่อมีว่า

ในเมืองโกสัมพี เศรษฐี ชื่อ วัฑกะ เลี้ยงเด็กชายไว้คนหนึ่งชื่อ โคศก พอคึกกับภรรยาเศรษฐีกำลังตั้งครรภ์ เศรษฐีตั้งใจว่าถ้าคลอดเป็นหญิงจะให้แต่งงานกับ โคศก ถ้าเป็นชายจะฆ่าโคศกเสีย เพราะเกรงว่าจะได้คึกว่าลูกของตน ปรากฏว่าลูก เป็นชาย จึงหาทางฆ่าโคศกหลายครั้งไม่สำเร็จ ลูกตนเองกลับตายเสียเอง จึงทำ อุบายให้โคศกถือสารไปหาขุนส่วยให้ฆ่าทันทีเมื่อไปถึง แต่ลูกสาวขุนส่วยชื่อนางจันทคารา ซึ่งเป็นเนื้อคู่แต่ปางก่อนได้ช่วยเหลือจนโคศกแต่งงานกับนาง ทำให้วัฑกะโกรธมาก แสร้ง ทำเป็นไม่สบายให้โคศกมาเยี่ยมเพื่อหาทางกำจัด แต่นางจันทคาราก็แกล้งซัดขวาง ในที่สุดเศรษฐีก็ล้มป่วยตาย โคศกได้รับสมบัติทั้งหมด พระเจ้าอุเทนจึงแต่งตั้งเป็นเศรษฐี แทนบิดาเลี้ยงสืบไป ภายหลังโคศกทราบความหลังรู้สึกสังเวชใจ จึงบริจาคทรัพย์สมบัติ เป็นทานหมด

๒.๓.๒ "พระเจ้าอุเทน" ในวรรณกรรมไทยลือ

เรื่องพระเจ้าอุเทนของวรรณกรรมไทยลือ มีลักษณะเป็นนิทาน พื้นบ้านประเภทนิทานทรงเครื่อง* เป็นเรื่องที่เล่ากันแพร่หลายในหมู่ชาวไทยลือ คำบล ทยวน อำเภอลำปาง จังหวัดเชียงใหม่ ชำนาญ รอคเหตุภัย เป็นผู้รวบรวมนิทาน เรื่องนี้ ผู้เล่านิทานได้แก่ นายพรหม รามสุข^๒ ชาวไทยลือบ้านใหม่สมบง จังหวัด เชียงราย เนื้อเรื่องของนิทานมีดังนี้คือ

มีเมือง ๆ หนึ่งชื่อว่า เมืองอุเทน พระมเหสีของพญาเมือง อุเทนทรงครรภ์แก่ วันหนึ่งนอนเล่นที่นอกชานบ้านเกิดหนาว จึงนำผ้าฝ้ายสีแดง (ผ้า กัมพลสีแดง) มาห่ม ผ่านคุ้มโขงหอศพชาวเมืองอุคมโค นกหัสดีลิงค์ไปคาบศพมากิน

*คุณลักษณะนิทานทรงเครื่องใน ชำนาญ รอคเหตุภัย, วรรณกรรมไทยลือ (พระนคร : กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘), หน้า ๕๗.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

เหลือผ้าปลิวตกมาเมืองชมพู พรานป่าเก็บได้นำมาขายแก่เจ้าเมือง ขณะนั้นนอนอยู่นั้น นกหัสดีลิงค์บินผ่านพอดีและคิดว่า เป็นศพ จึงโฉบลงโฉบนางไปกินที่โคนต้นยางในเขตแดน ของฤๅษีสององค์ นางร้องไล่จนหนีไป คิณนั้นนางก็ให้กำเนิกพระเจ้าอุเทน รุ่งเช้า พระฤๅษีไปพบด้วยความสงสารจึงนำมาอุปการะ ภายหลังเสียดบะแกนาง ะยะนั้นมีช้าง ป่าและเสือมารบกวน พระฤๅษีจึงอธิษฐานขอให้เพื่อนฤๅษีที่ตายไปช่วย เพื่อนได้ไปขอ ความช่วยเหลือจากพระอินทร์ ๆ เห็นว่าพระเจ้าอุเทนเป็นผู้มีบุญ จึงมอบขี้ (ขอ) ๓ สายให้ ขอนี้มีอำนาจคิดไล่ช้าง เรียกช้าง หรือคิดเอาบ้านเอาเมืองก็ได้ พระฤๅษีสอน วิธีคิดพิณแก่พระเจ้าอุเทน ต่อมาอีก ๑๖ ปี ทั้งหมดก็พากันเดินทางเข้าเมือง พอดีเจ้า เมืองคนเก่าตาย พระเจ้าอุเทนจึงได้ครองเมืองแทน

๒.๓.๓ พระเจ้าอุเทนในวรรณกรรมคนเมือง

หนังสือวรรณกรรมคนเมืองที่กล่าวถึงนิทานเรื่องพระเจ้าอุเทน คือ เรื่อง ค้วยปัญญาและความรัก เวาน์ เพลงเออ^๑ และคณะ รวบรวมจากการเล่า นิทานของคนเมือง คนลื้อ คนไทยใหญ่ และคนจีน ผู้เล่านิทานส่วนใหญ่เป็นคนพื้น บ้านของไทยเขานั้น ๆ หนังสือนี้แบ่งเป็น ๓ ภาค ภาคแรกเป็นบทนำเรื่อง ภาคสอง และภาคผนวกเป็นตัวนิทานทั้งหมด จุดมุ่งหมายของการรวบรวมนิทานชาวเมือง เหนือของเวาน์ เพลงเออและคณะ ก็คือ ต้องการเก็บบันทึกรักษานิทานพื้นบ้านไทยทาง เหนือให้คงอยู่สืบไป และต้องการเผยแพร่นิทานเหล่านั้นให้แพร่หลายออกไปอย่างกว้าง ขวาง เพราะเนื้อหาของนิทานมีสาระดี เป็นคติสอนใจ เป็นเครื่องเสริมสร้างจริยธรรม เป็นอย่างดี เช่น เรื่อง พระสุชน มโนห์รา เต้าน้อยองค์คำ เป็นต้น

^๑เวาน์ เพลงเออ เป็นชาวเคนมาร์ค ทำงานเป็นบรรณารักษ์ที่เมืองโคเปน เฮเกน ประเทศเคนมาร์ค แต่สนใจวรรณกรรมไทยมาก (เวาน์ เพลงเออ. และคณะ, ค้วยปัญญาและความรัก, หน้าปกหลัง.

เฉพาะเรื่อง พระเจ้าอุเทน ผู้เลาไค้แก่ พระภิกษุสุก วัดปงคก
อำเภอทองขาว จังหวัดลำปาง เป็นนิทานรักใคร่แบบชาดก อยู่ในหมวดนิทานคนเมือง เรื่อง
ที่ ๒๒ เนื้อเรื่องของนิทานมีเพียงสั้น ๆ ดังจะขอคัดให้ดูดังนี้

...เดิมแม่พระเจ้าอุเทนท้องพระยาอุเทน ตอนเช้าทานอาหารแล้ว
ก็ออกไปนั่งแคอยู่ พอถึงเย็นก็หิ้วห่อสิ่งของขึ้นบ้านมาเห็นภิกษุมา
วางไว้ที่รั้งบนต้นไม้ใคร่เข้าไปดู เกิดพระเจ้าอุเทนขึ้น มีภิกษุคนหนึ่ง
เดินผ่านมาได้ยินเสียงเด็กร้องไห้ก็เข้าไปพบเด็กอยู่บนต้นไม้ จึงเอา
ลงมาพร้อมทั้งนางควย เอาไปอยู่ควย อยู่ต่อมานางเล่นสนุกสนานกับพระ
ภิกษุ ที่สุดพระภิกษุก็สึกเอนาง แต่ขณะที่เป็นภิกษุก็สอนคิดพิณให้แก่พระเจ้า
อุเทน เช่น คีฏเรียกช้าง, โฉช้าง และโหลช้างรัก เป็นต้น ภิกษุโคดู
ฤกษ์คืนแม่พระเจ้าอุเทนก็รู้ว่า พ่อพระยาอุเทนตาย จึงไคนางเป็นเมีย*

จากเนื้อเรื่องนิทานนี้จะเห็นได้ว่า เนื้อเรื่องส่วนใหญ่ทำนองเดียวกับนิทาน
พระเจ้าอุเทนของวรรณกรรมไทยตลอดแต่สั้นกว่า แตกต่างกันเล็กน้อย เท่านั้น เช่น
เลวว่าพระมารดาพระเจ้าอุเทนถึงแก่แก่แทนการนอนเล่น หรือพระภิกษุไคนางเป็นภรรยา
หลังจากที่ทราบว่าพระบิดาท้าวอุเทนสิ้นพระชนม์แล้ว เป็นต้น

เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องของนิทานพื้นบ้านชาวเหนือทั้งสองเรื่องแล้ว จะเห็นว่า
เนื้อหาของเรื่องใกล้เคียงกับเรื่อง พระนางสามาวดี ในพระธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๒
ของวรรณคดีบาลี และอุเทนคำฉันท์ ของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) วรรณคดีภาคกลาง
โดยเฉพาะตอนต้นของนิทานใกล้เคียงกันมาก จะแตกต่างกันเฉพาะรายละเอียดบาง
ประการเท่านั้น จึงน่าจะสันนิษฐานได้ว่า นิทานชาวบ้านของคนเมืองและคนลื้อคงได้
เค้าเรื่องไปจากนิทานเรื่องพระนางสามาวดี ในพระธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๒ เพราะเป็น
ธรรมเนียมอย่างหนึ่งของนิทานและนิยายพื้นบ้านที่ผู้เล่ามักจะนำเรื่องมาผูกขึ้นโดยอาศัย

* วิจารณ์ เพลงเออ และคณะ, คเวียปญญาและความรัก, หน้า ๑๒๐.

เรื่องที่มีอยู่เดิม อาจจะมาจกชาดกบ้าง พงศาวดารบ้าง หรือจากอื่น ๆ บ้าง แล้ว
 คัดแปลงเรื่องให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นนั้น ๆ เพื่อความสนุกสนานน่าอ่านน่าฟัง
 มากขึ้น เนื้อเรื่องจึงมีความแตกต่างกันไปบ้างแต่ก็ไม่ทิ้งเค้าเรื่องเดิม

เนื่องจากนิทานเรื่องพระเจ้าอุเทนเป็นนิทานที่ชาวเมืองเหนือเล่าสืบทอดกัน
 ต่อมา ดังนั้นจึงน่าจะมีจุดมุ่งหมายคือ เล่าเพื่อความบันเทิงใจเป็นประการสำคัญ ส่วน
 ผลพลอยได้จากการฟังนิทานทั้งสองได้แก่ การอบรมสั่งสอนให้ผู้ฟังกระทำความดี เพราะ
 เนื้อหาของนิทานมีสาระดีและเป็นคติสอนใจ จึงเป็นเครื่องช่วยเสริมสร้างจริยธรรมของ
 ผู้ฟังเป็นอย่างดียิ่ง

นอกจากนี้นักประพันธ์รุ่นหลังยังนำเรื่องของพระเจ้าอุเทนมาแต่งเป็นรูปแบบ
 ต่าง ๆ กัน ดังนี้

๑. นิทานธรรมบท ยาว ๒ เล่มจบ ผู้แต่งได้แก่ ทองพูน สุทธหลวง แต่ง
 เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑

๒. ผลแห่งอุบายของสองราช พระภิกษุปาสิโก แห่งวัดราชบพิธ แต่งเมื่อ
 พ.ศ. ๒๕๑๒

๓. นางบาป โดย จำเนียร สรฉัตร ได้รับรางวัลชนะเลิศที่ ๑ ประเภท
 ร้อยกรอง ประจำปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ในการประกวดวรรณกรรมไทยของธนาคารกรุงเทพ

๔. ทางแห่งความดี โดย วศิน อินทสระ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

๕. อุเทนราช ของ แพร เยื่อไม้ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

๖. มนต์เสียงพิณ ของ แพร เยื่อไม้ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐

๗. ประวัติราชทินนาม โดย นาคะประทีป (พระสารประเสริฐ หรือ ศรี
 นาคะประทีป) ภาลา เป็นต้น

ยิ่งกว่านั้นยังปรากฏว่าไทยเรานิยมนำชื่อหรือสัญลักษณ์ของพระเจ้าอุเทน คือ
 รูปคนนั่ง คึกคึกหม่นหลังข้างมาใช้ในวงราชการไทยหลายอย่าง เช่น

๑. ใช้เป็นนามบรรดาศักดิ์ประกอบเป็นราชทินนามของขุนนางไทยสมัยหนึ่ง เช่น ราชทินนามว่า อู่เทพโกสินทร์

๒. ใช้เป็นตราประจำของส่วนราชการบางแห่ง เช่น ตรารัชฎาภรณ์ ทำเป็นรูปพระเจ้าแผ่นดินประทับบนหลังช้าง

๓. ใช้เป็นชื่อสะพานบางแห่งของไทย เช่น สะพานอู่เทพถวาย ซึ่งเป็นสะพานข้ามคลองระหว่างวิทยาลัยก่อสร้างอู่เทพถวาย กับโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ทำเป็นรูปเทวคาคีตผินนั่งบนหลังช้าง ปัจจุบันรื้อทิ้งไม่มีแล้ว และต่อจากสะพานอู่เทพถวายไปทางวงเวียนปทุมวันระหว่างวังสระปทุมกับราชเทวี มีสะพาน ๆ หนึ่งชื่อว่า สะพานหัวช้างโรงสี ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นสะพานเฉลิมหล้า ๕๖ คานข้างของราวสะพานทั้งสองข้างทำเป็นรูปหัวช้างสัญลักษณ์ของพระเจ้าอู่เทพ

๔. ใช้เป็นชื่อสถาบันการศึกษาทางช่างก่อสร้างของไทย คือ โรงเรียนช่างก่อสร้างอู่เทพถวาย ปัจจุบันคือ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาเขตอู่เทพถวาย ตั้งอยู่ที่ถนนพญาไท อำเภอปทุมวัน เป็นต้น

ผู้วิจัยได้ศึกษาเรื่องพระเจ้าอู่เทพฉบับต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณคดีไทย วรรณคดีบาลี วรรณคดีสันสกฤต วรรณกรรมท้องถิ่น และอื่น ๆ ในรูปแบบต่าง ๆ กันแล้ว พบว่ามี การแต่งเป็นคำประพันธ์ต่าง ๆ หลายชนิด ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ทั้งใช้ชื่อต่าง ๆ ในราชการไทย ดังที่แสดงไว้ข้างต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เรื่องพระเจ้าอู่เทพเป็นเรื่องที่แพร่หลายและนิยมกันอย่างกว้างขวางไม่แพ้เรื่องอื่น

๓. ที่มาของเรื่อง

ลักษณะอย่างหนึ่งของวรรณคดีไทย คือ กวีมักจะผูกเรื่องขึ้นโดยอาศัยเรื่อง

ดู นาคะประทีป (พระसारะประเสริฐ หรือ ศรี นาคะประทีป), ประวัติราชทินนาม, พิมพ์ครั้งที่ ๓. (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๐๕), หน้า

ราวที่มีมาก่อนมากกว่าที่จะคิดผูกขึ้นเอง เรื่องราวที่กวีนิพนธ์นำมาเป็นพื้นฐานของการ
ผูกเรื่อง ได้แก่ พงศาวดาร นิทานพื้นบ้าน คัมภีร์ทางศาสนา และชาดกต่าง ๆ นอก
จากนี้มีวรรณคดีไทยหลายเล่มที่นิพนธ์เรื่องราวมาจากวรรณคดีรุ่นเก่าที่แต่งไว้แล้วมา
ผูกเป็นเรื่องขึ้นใหม่อีก โดยดัดแปลงเนื้อความทั้งหมด ดัดเนื้อเรื่องออกเพียงบางตอน
บางทีก็ดัดเนื้อเรื่องเดิมไว้ทั้งหมด เพียงแต่เปลี่ยนแปลงแบบแผนคำประพันธ์ให้แปลกออกไป
เท่านั้นก็มี

เมื่อลักษณะวรรณคดีไทยเป็นเช่นนี้ จึงมีวรรณคดีไทยหลายเล่มที่มีเนื้อหา
เหมือนหรือคล้ายกัน โดยเหตุที่พระพุทธรศาสนามีความสัมพันธ์เกี่ยวกับจิตใจของคนไทย
มาช้านานเป็นหลักที่พึ่งทางใจ เป็นดวงประทีปให้ความสว่างในการดำเนินชีวิต วรรณคดี
ไทยจึงมักเป็นวรรณคดีที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา กวีไทยหลายท่านก็ได้รับความบันดาลใจ
จากพระพุทธรศาสนาในการแต่งวรรณคดี เช่น พระมหाराชาครูแต่งสมุทรโฆษคำฉันท์
เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ทรงพระนิพนธ์นิพนธ์นิโพบันนัทสูตรคำหลวงและพระมาลัยคำหลวง เป็นต้น

อุเทนคำฉันท์ก็เป็นวรรณคดีไทยเรื่องหนึ่งที่พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ได้รับ
แรงบันดาลใจจากพระพุทธรศาสนา ประพันธ์คำฉันท์เรื่องนี้ขึ้นโดยอาศัยเค้าเรื่องจาก
วรรณคดีเก่า แล้วเปลี่ยนรูปแบบคำประพันธ์ใหม่ จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาเกี่ยวกับความ
นิยมเรื่องพระเจ้าอุเทนแล้ว สังเกตว่าอุเทนคำฉันท์มีเนื้อเรื่องใกล้เคียงกับเรื่องพระนาง
สามาวดีในพระธัมมปทัฏฐกถา ภาค ๒ อังปมาทวรรควรรณนามมากที่สุด ส่วนเรื่องอุเทน
ฉบับอื่น ๆ แม้บางเรื่องจะมีเนื้อเรื่องคล้ายคลึงกัน แต่ก็ยังเป็นเพียงตอนสั้น ๆ ไม่จบเรื่อง
บางเรื่องดัดแปลงแก้ไขใหม่ทำให้รายละเอียดของเรื่องแตกต่างกันไป ยิ่งเรื่องพระเจ้า
อุเทนที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตแล้ว เป็นต้นว่า สวปนะวาสวทัตตา ปรียทรรคิกา
มีเนื้อหาแตกต่างกับอุเทนคำฉันท์เป็นอันมาก เกือบกล่าวได้ว่าเป็นคนละเรื่องทีเดียว
ตัวละครก็เป็นคนละชุด มีชื่อต่างกันมาก มีเพียงตัวเอกคือ พระเจ้าอุเทนและพระนาง
วาสุลทัตตาเท่านั้น ที่มีบทบาทกล่าวไว้ในวรรณคดีสันสกฤต ที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเรื่อง
ที่สัมพันธ์กัน การที่อุเทนคำฉันท์มีเนื้อเรื่องตรงกับเรื่อง "พระนางสามาวดี" ในพระ

สัมปattiฎฐกถา ภาค ๒ นั้น เนื่องจากว่าพระยาอัสราภุภาพ (อัน) ได้เค้าเรื่องมาจาก
นิทานนี้ ดังที่บอกไว้ในตอนท้ายของเรื่องซึ่งเป็นบทนิคมพจน์ว่า

เสรีจันทรำพรรณพากย วรวากยโวหาร
อุเพนทรนิทาน ชรรรมบทมาศูร *

เพื่อให้ผู้อ่านได้เห็นถึงความคล้ายคลึงหรือเหมือนกันระหว่างเรื่องทั้งสองนี้
จึงขอยกสำนวนโวหารมาประกอบเคียงคอบนี้ คือ

ตอนบรรยายประวัติชีวิตของพระอัลลภิปะและพระเวณฐทีปกะก่อนออกบวช
เป็นคาบส เรื่อง "พระนางสามาวดี" ในพระสัมปattiฎฐกถาบรรยายว่า

...ในกาลล่วงมาแล้ว พระราชา ๒ องค์ เหล่านี้คือ "ในแคว้นอัลลภิปะ
พระราชบุตรพระนามว่า อัลลภิปะ, ในแคว้นเวณฐทีปกะ พระราชาทรง
พระนามว่า เวณฐทีปกะ" เป็นพระสหายกันตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรง
ศึกษาศิลปะในสำนักอาจารย์เดียวกัน โดยลวงไปแห่งพระราชบิดาของตน
ได้หยอกเสวตฉัตรขึ้นแล้ว ทรงเป็นพระราชาในแคว้น มีแคว้นละประมาณ
๑๐ โยชน์ พระราชา ๒ พระองค์นั้น เสด็จมาประชุมกันตลอดกาลตาม
กาล (ตามกฎอันสมุควร) ทรงยืน นั่ง บรรทมรวมกัน หูอูพระเนตร
เห็นมหาราช ผู้เกิดอยู่และตายอยู่ จึงทรงปรึกษากันว่า "ชื่อว่า ผู้ตาม
คนผู้ไปสู่ปรโลกไม่มี โดยที่สุดถึงสรีระของตน ก็ตามไปไม่ไค ต้องละทิ้ง
ทั้งปวงไป ประโยชน์อะไรด้วยการอยู่ครองเรือนของเรา เราจักบวช"
ดังนั้นแล้วทรงมอบรัชสมบัติให้แก่พระโอรสและพระธมเหล่า ออกผนวชเป็น
พระภิกษุ อยู่ในหิมวันตประเทศ ไคทรงปรึกษากันว่า "พวกเราไม่อาจ
เพ็ญเป็นอยู่ จึงละราชสมบัติออกบวชก็หาไม่ เราเหล่านั้นเมื่ออยู่ใน
ที่แห่งเดียวกัน ก็จักเหมือนผู้ไม่บวชนั้นเอง เพราะฉะนั้นเราจักแยก
กันอยู่ ทานจงอยู่ที่ภูเขาลูกนั้น เราจักอยู่ที่ภูเขาลูกนี้ แต่จักรวมกัน
ในวันอุโบสถทุกกึ่งเดือน" ครั้งนั้นพระคาบสทั้ง ๒ นั้น เกิดมีความ
คำริษนอยางนั้นว่า "แม่เมื่อเป็นเช่นนี้ ความคลุกคลีด้วยคณะเที่ยวจัก

*ต้นฉบับตัวเขียน สำนวนที่ ๑, เลขที่ ๓๓.

มีแก่เราทั้งหลาย ท่านฟังจุดไฟให้ไฟลุกขึ้นที่ภูเขาของท่าน เราก็จักจุดไฟให้ไฟลุกขึ้นที่ภูเขาของเรา คอยเครื่องสัตตยานั้น เราทั้งหลาย ก็จักรู้ความที่เรายังมีชีวิตอยู่" พระคาบสทั้ง ๒ นั้น กระทำอย่างนั้นแล้ว"

ข้อความตอนเดียวกันนี้ อุเทนคำฉันท์บรรยายว่า มีพระราชอาลักษณ์ปะและเวฐรทีปะกะเป็นเพื่อนกัน เกิดเบื่อหน่ายในราชสมบัติ จึงพากันออกบวชเป็นฤๅษี และแยกกันอยู่คนละภูเขามีสัญญาวาทูก ๆ กิ่งเคื่อนให้จุดไฟ ณ ที่อยู่ เพื่อเป็นสัญญาณว่าแต่ละฝ่ายยังมีชีวิตอยู่ ดังคำประพันธ์ว่า

กล่าว เรื่องนักสิทธิ์สองสหาย	โดยเกษมบรรยาย
นิยมบุบผลมรรพา	
พระองค์หนึ่งนามสมญา	อัลกัปนรา
มหานรินทร์ธรณี	
องค์หนึ่งนามเวฐรที	ปกบตี
นครบิกลไกลกัน	
สองท้าวเสมอสมรผูกพัน	รักร่วมชีวัน
เสนห์สนิชนิจกาล	
ค่างพสุธามานาน	แจ้งลักษณะญาณ
อนิจเนเบญจชั้น	
เหนื่อยหน่ายในรูปนามธรรม	ยินดีในบวร
พชิตกิจสังวร	
เมกพระปิโยรสองค์อร	เอาภารราษฎร์
ค่างนิเวศน์เสวยรมย์	

สองไท่ออกทรงพิเนษกรม
บิโกลบกลายไผมา

อยู่แยกอาศรม

กำหนดการเพลิงสัจญา
ฟังรู้ควยควันกฤษทกอง^๑

ก็ร้ายโรคา

จะสังเกตเห็นว่า ข้อความที่ยกมามีใจความใกล้เคียงกันอย่างยิ่ง กล่าวได้ว่าเป็นเรื่องเดียวกัน แตกต่างกันที่วิธีเล่าและรูปแบบของคำประพันธ์เท่านั้น นอกจากนี้ ตัวเลข เวลา การใช้สำนวนโวหาร และบทสนทนาโต้ตอบระหว่างตัวละคร ก็ยกมาจากเรื่อง "พระนางสามาวดี" ในพระราชนิพนธ์ปฐมกวีนิพนธ์ด้วย ตัวอย่างเช่น

คอนโสสกเศรษฐีสร้างโรงทานและสละทรัพย์ให้เป็นทานแก่คนยากคนจนวันละ ๑,๐๐๐ กหาปณะ ก็มีตัวเลขตรงกัน

พระนางสามาวดี ในพระราชนิพนธ์ปฐมกวีนิพนธ์ "...คั้งนี้ สละทรัพย์วันละพัน เริ่มตั้งทานไว้ เพื่อคนเดินทางไกลและคนกำพร้า เป็นคนแล้ว"^๒

อุเทนคำฉันท์ว่า

ในเมืองมีสามเขวี

ล้ำแต่เศรษฐี

โสสกเริ่มโรงทาน

ทรัพย์วันพันกหาปณาค

จ่ายภคกรนิจการ

แกพนพิพกปณา^๓

^๑พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๓๐.

^๒พระราชนิพนธ์ปฐมกวีนิพนธ์ ภาค ๒, หน้า ๓๖.

^๓พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๘๐ - ๑.

ก่อนกล่าวอ้างเวลาที่พระเจ้าอุเทนประสูติว่า "เวลาพระอาทิตย์อุทัย" คือ เวลาพระอาทิตย์ขึ้นหรือเวลารุ่งอรุณ เวลาเกิดก็ตรงกันทั้งสองเรื่อง คือ

พระนางสามาวดีว่า "...แต่เมื่อราตรีสว่าง ความปลอดภัยจาก วลาหกก็ดี ความขึ้นแห่งอรุณก็ดี ความออกแห่งสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์ของพระนางก็ดี ได้มี แล้ว ในขณะเดียวกันนั้นแล พระนางได้ตั้งชื่อพระโอรสว่า "อุเทน" เพราะถือเอาฤกษ์ เมฆและฤกษ์อรุณขึ้นประสูติแล้ว"^๑

อุเทนคำฉันท์ว่า

นางรำกรรแสง	กำศรวลศรวญแครง	พิโรจาบัลย์
จวนปจฺจสมัย	อุไทยแสงพรรณ	บุเลียงหลังอัน
ลนแลงบนาน		
มธุคีรีสวัสดิ์	พระสุริยไตรครัส	สงแสงชัชวาลย์
สมภพหนอนาด	พระราชกุมาร	บริสุทธีศรีปาน
อุไรรังรอง ^๒		

ข้อพิสดารว่า พระเจ้าอุเทนเป็นพระโอรสพระเจ้าปรีนครปะ คือ แหวนและผ้า กับพลปรากฏในพระธัมมปทัฏฐกถาและอุเทนคำฉันท์ตรงกัน ถึงความที่พระมารดากำชับ พระเจ้าอุเทนว่า "...เมื่อเขาพากันไม่เชื่อ เจ้าฟังเอาผ้ากำพลอันเป็นพระภูษาหม และพระธำมรงค์อันเป็นเครื่องประดับของมิดานี้แสดง"^๓

ในอุเทนคำฉันท์กล่าวถึงพระนางทรงแนะนำพระโอรสให้นำของสองสิ่งนี้แสดงว่า

ธำมรงค์วิมลกำพลพัศตร	วรกษัตริย์สำหรับทรง
แม่เปลี่ยนพระบาทพระบิดุรงค์	ฉิบคินทร์ประทานมา ^๔

^๑พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, หน้า ๖.

^๒พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๘.

^๓พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, หน้า ๘.

^๔พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๕๗.

บทสนทนาโต้ตอบกันระหว่างพระเจ้าอุเทนกับพระยาจันทไชยชิตก็ตรงกัน
ตัวอย่างเช่น

พระนางสามาวดี

- จันทไชยชิต - ก็ละ เราจักปล่อยท่าน ทราบว่าท่านมีมนต์เช่นนี้ ท่านจักให้
มนต์นั้นแก่เราไหม?
- อุ - ตกลง ข้าพเจ้าจักให้ ในเวลาเรียน จงไหว้ข้าพเจ้าแล้ว
เรียนมนต์นั้น ก็ท่านจักไหว้ข้าพเจ้าหรือไม่เล่า?
- จ - เราจักไหว้ท่านทำไม.
- อุ - ท่านจักไม่ไหว้หรือ?
- จ - เราจักไม่ไหว้
- อุ - แม่ข้าพเจ้า ก็จักไม่ให้
- จ - เมื่อเป็นเช่นนั้น เราจักลงราชอาชญาแก่ท่าน
- อุ - เชิญทำเถิด, ท่านเป็นอิสสระร่างกายของข้าพเจ้า แต่ไม่
เป็นอิสสระแก่จิต^๑

อุเทนคำฉันท์

จักส่งองค์อัคราเซา	นิวกินครเนา
ดูจะเรียนเอา	พระมนตรา
อุเทนสนองราชบัญชา	นิบพิตรจิตต์ทยา
เวทันทา	ก็จักสอน ^๒

ฯลฯ

^๑พระขัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, หน้า ๔๖ - ๗.

^๒พระยาอิศรานุภาพ (อน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๑๓๕.

พระยาจันทน์เบญจชาสนอง
 จักเป็นชีวิตจักตาย
 ความเทญลิตีท้าวแลวกาย
 จะชมบขอชีวิต

ผิวบไหว้อย่าปอง

ใจเราอย่าหมาย

สรุปได้ว่า ที่มาของอุเทนคำฉันทน์ คือ เรื่อง "พระนางสามาวดี" ในพระ
 รัชสมัยปฐมฤทธิกา ภาค ๒ อัปมาทวรรคพรรณานันเอง เพียงแต่ผู้แต่งคัดเรื่องตอนท้าย
 ออก ได้แก่ ตอนนางมาคัณฑ์ยากบคึกกับอาเอาไปคลอกพระนางสามาวดีกับบริวารพร้อม
 ปราสาท กับตอนพระเจ้าอุเทนลงโทษนางมาคัณฑ์ยากกับญาติอย่างทารุณ คงเห็นว่า
 เนื้อเรื่องไม่สนุกและไม่เหมาะแก่คติทางพระพุทธศาสนาด้วย ดังที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ
 กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) ทรงกล่าวชี้แจงว่า

...อุเทนคำฉันทน์ เป็นนิทานเรื่องหนึ่งในพระอรรถกถาธรรมบท
 พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) แต่ครั้งยังเป็นพระพุทธิธูสาดีคักเอามาแต่ง
 เป็นคำฉันทน์แต่คนจนเกือบจบ ชรอยจะเห็นว่าเรื่องตอนท้ายไม่สนุก
 จึงยกเลิกเสีย^๒

พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เป็นจินตกรวิญญูมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มี
 จินตนาการสูง ทั้งได้ชื่อว่ามีฝีมือเชิงการประพันธ์เยี่ยมผู้หนึ่ง เมื่อท่านนำนิทานเรื่อง
 พระนางสามาวดี ในพระรัชสมัยปฐมฤทธิกา ภาค ๒ มารจนาเป็นวรรณคดีคำฉันทน์ขึ้นใหม่
 จึงน่าจะมีได้ลอกเลียนเนื้อเรื่องทั้งหมดอย่างตรงไปตรงมา คงจะได้คัดแปลงแก้ไข
 คัดหรือเพิ่มเติมเสริมเรื่องลงไปบ้าง เพื่อให้อุเทนเป็นวรรณคดีคำฉันทน์ที่เปี่ยมด้วย
 คุณค่าแห่งความไพเราะงดงามทางภาษาวรรณศิลป์ และให้อิฐารมณแก่ผู้อ่านยิ่งขึ้น

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้าค่านำ.

ฉะนั้น อุเทนคำฉันท์จึงอาจจะแตกต่างในด้านเนื้อเรื่อง การเรียงลำดับความหรืออื่น ๆ ไปจากเดิมบ้าง ผู้วิจัยจึงขอศึกษาเนื้อหาของอุเทนคำฉันท์และเรื่อง "พระนางสามาวดี" ในพระราชนิพนธ์ฎีกา ภาค ๒ ว่า มีส่วนเหมือนและแตกต่างกันตอนใดบ้าง กวีได้เพิ่มเติมรายละเอียดของเรื่องอย่างไรบ้าง

๘. การวิเคราะห์เปรียบเทียบเนื้อหาระหว่างอุเทนคำฉันท์กับพระนางสามาวดี

ผลการศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาของอุเทนคำฉันท์กับพระนางสามาวดีในพระราชนิพนธ์ฎีกา ภาค ๒ พอสรุปเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. ส่วนของเนื้อหาที่เหมือนกัน
 - ๑.๑ โครงเรื่อง
 - ๑.๒ แก่นเรื่อง
๒. ส่วนของเนื้อหาที่แตกต่างกัน
 - ๒.๑ ชื่อเรื่อง
 - ๒.๒ วิธีการเล่าและจุดประสงค์ของการเล่า
 - ๒.๓ รายละเอียดของเนื้อเรื่อง
 - ๒.๔ การลำดับเรื่อง
๓. ส่วนของเนื้อหาที่เสริมขึ้น
 - ๓.๑ เนื้อหาของเรื่องที่เสริมขึ้นตามธรรมเนียม
 - ๓.๒ เนื้อหาของเรื่องที่เสริมขึ้นเพื่อจุดประสงค์อื่น ๆ
๑. ส่วนของเนื้อหาที่เหมือนกัน

นอกจากอุเทนคำฉันท์และพระนางสามาวดีจะมีเนื้อเรื่อง ส่วนนวนโวหาร และการดำเนินเรื่องคล้ายกันแล้ว ผู้วิจัยยังพบว่าวรรณคดีทั้งสองเรื่องนี้ มีโครงเรื่องและแก่นเรื่องเหมือนกันอีกด้วย

๑.๑ โครงเรื่อง

เค้าโครงเรื่องใหญ่ของอุเทนคำฉันท์และพระนางสามาวดีมีส่วนเหมือนกัน คือ เป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติชีวิตของพระเจ้าอุเทน ตัวเอกฝ่ายชายที่มีกำเนิดผิดแปลกกว่าตัวเอกในเรื่องอื่น ๆ คือ เกิดบนคาคบไม้ใหญ่ เพราะพระมารดาขณะทรงครรภ์แก่ ถูกนกหัสดีลิงค์โฉบไปกิน เนื่องจากเข้าใจผิดคิดว่าเป็นก้อนเนื้อ ทำให้ต้องพลัดพรากจากพระบิดา ญาติพี่น้องและบ้านเมือง ได้รับการอุปการะเลี้ยงดูและศึกษาศิลปวิทยาจากพระฤษีในป่า ต่อมาได้ครองเมืองและมีพระมเหสีถึง ๓ องค์ พระมเหสีองค์ที่ ๓ มีพระนิสัยอิจฉาริษยาอาฆาตพยาบาทอย่างรุนแรง ใค้นำความยุ่งยากเดือดร้อนใจมาสู่ครอบครัว ผลสุดท้ายต้องถูกลงโทษอย่างทารุณ เพราะการกระทำอันโหดร้ายของตนเอง

๑.๒ แก่นของเรื่อง

เรื่องอุเทนคำฉันท์และพระนางสามาวดีนี้เป็นวรรณคดีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ผู้แต่งจึงต้องการให้ข้อคิดแก่ผู้อ่านผู้ฟัง เรื่องกฎแห่งกรรมและความไม่ประมาทว่า ทุกคนไม่ว่าจะหนีพ้นจากการกระทำในบุพพชาติได้ แม้ชาตินี้จะได้ประพฤติปฏิบัติตนสร้างบุญกุศลมากเพียงใดก็ตาม แต่ก็หนีกรรมเก่าของตนเองไม่พ้น จึงควรสร้างแต่กรรมดี ดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาทและมีสติ เช่น ชีวิตพระนางสามาวดีและนางมาคัณฐิยาเป็นอุทาหรณ์

๒. ส่วนของเนื้อหาที่แตกต่างกัน

แม้ว่าอุเทนคำฉันท์และพระนางสามาวดี จะมีโครงเรื่องใหญ่ แก่นเรื่องเหมือนกัน แต่ก็มีรายละเอียดปลีกย่อยบางส่วนแตกต่างกันไปบ้าง ผู้วิจัยจะขอแยกกล่าวเป็นค่าน ๆ พอสังเขปให้เห็นดังนี้

๒.๑ ชื่อเรื่อง มีความแตกต่างกันในค่านชื่อของเรื่อง คือ ในพระอัมมปะถักฐกถาให้ความสำคัญแก่พระนางสามาวดีมากกว่าพระเจ้าอุเทน เพราะพระนางได้ประพฤติปฏิบัติตนตามพุทธโอวาทอย่างเคร่งครัด จนได้รับการยกย่องเป็น ๑ ใน ๑๐ ของอุบาสิกาทิดี

ในพระพุทธศาสนา จึงให้ชื่อหนังสือนี้ว่า พระนางสามาวดี เพื่อเน้นบทบาทของนางในเรื่องนี้ แต่ในอุเทนคำฉันท์ พระนางสามาวดีมีบทบาทเป็นเพียงพระอัครมเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทนเท่านั้น จึงไม่ใช่ตัวเอกของเรื่อง ตัวละครที่เด่นของอุเทนคำฉันท์คือพระเจ้าอุเทน ดังนั้น พระยาอิศรานุภาพ (อัน) จึงเปลี่ยนชื่อเรื่องใหม่ว่า "อุเทนคำฉันท์" เพราะเนื้อเรื่องส่วนใหญ่กล่าวถึงเรื่องราวชีวิตของพระเจ้าอุเทนเพียงพระองค์เดียว การใช้ชื่อเรื่องต่างกัน จึงทำให้ดูเหมือนว่าจะเป็นวรรณคดีคนละเรื่อง แต่แท้จริงแล้วเป็นเรื่องเดียวกัน เพียงแต่วิเเนนบทบาทของตัวละครต่างกันเท่านั้นเอง

๒.๒ วิธีการเล่าและจุดมุ่งหมายของการเล่า วรรณคดีทั้งสองเรื่องนี้จะมีกลวิธีการเล่าแตกต่างกันไปตามรูปแบบของเรื่อง คือ

เรื่องพระนางสามาวดี เป็นนิทานที่พระอรชรกถาจารย์ได้รจนาขึ้นเพื่อใช้เป็นอุทาหรณ์ประกอบการอธิบายพระศกาศธรรมในชุดทศนิกาย อนุปมทวรรค หมวดอนุปมาท วรกรวรรณนา บทที่ว่าด้วย อนุปมาโท อมคัม ปทํ ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นพระธรรมศาสดาที่สำคัญมาก พระพุทธเจ้าทรงกล่าวคำทนิความประมาท และสรรเสริญความไม่ประมาทไว้มากเสมอ แม้แต่ในปรีนิพพานสมัยปัจฉิม โอิวาทบทสุดท้ายที่พระองค์ทรงกล่าวเตือนพระภิกษุทั้งหลายก็คือ การอยู่ด้วยความไม่ประมาท

การเล่านิทานเรื่อง พระนางสามาวดีนี้ มีลักษณะการเล่าแบบนิทานชาดก แม้เรื่องที่เล่านั้นจะมีใช้เรื่องราวของพระพุทธเจ้าครั้งที่เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์โดยตรงก็ตาม แต่ก็ยังมีลักษณะของนิทานชาดกทุกประการ คือ เริ่มด้วยปัจจุบันวัตถุ มีพระสาวกปรารถนาเหตุการณ์สันชีวิตของพระนางสามาวดีและนางมาคันทิยาพร้อมด้วยบริวาร พระพุทธเจ้าเสด็จมาแล้วตรัสถาม ต่อจากนั้นจึงทรงเล่าเรื่องของบุคคลทั้งสองอันเป็นอดีตวัตถุ คือตัวนิทาน ในท้ายที่สุดจบลงด้วยสโมธาน คือพระพุทธเจ้าทรงตรัสพระธรรมเทศนามบท อนุปมาโท อมคัม ปทํ

การดำเนินเรื่องเป็นไปตามลำดับเหตุการณ์ก่อนหลังเสมอ ไม่มีการแบ่งเป็นบท เพียงแต่แบ่งเป็นตอน ๆ เล่าติดต่อกันไปแต่คนจนจบ ใช้บุรุษที่ ๑, ที่ ๒ และที่ ๓ เป็นผู้เล่า และดำเนินเรื่อง มีการแทรกบทสนทนาโต้ตอบคล้ายนิทานทั่วไปในปัจจุบัน มีการยกคาถาธรรมแทรกเป็นตอน ๆ พร้อมทั้งอธิบายขยายความอย่างพิสดาร ถ้าข้อความใดหรือศัพท์ใดไม่ละเอียดชัดเจน ก็จะเล่าประวัติที่มาและอธิบายศัพท์นั้น ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวได้อย่างถ่องแท้ก่อนดำเนินเรื่องต่อไป เช่น ตอนหนึ่งของเรื่อง หลังจากที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงสัมปรายภพของพระนางสามาวดีและบริวารแล้ว ทรงเปล่งพระอุทาน พระอรธกถาจารย์ก็นำพระอุเทนคาถานั้นมาแทรก มีว่า

...โลกมีโมหะเป็นเครื่องผูกพัน ย่อมปรากฏจรรูปอันสมควร คนพาล
มีอุปธิกิเลสเป็นเครื่องผูกไว้ ถูกความมืดมิดคลุมแล้ว จึงปรากฏ
มีความเที่ยง ความกังวลขอมไม่มีแก่ผู้เห็นอยู่^๑

ตอนพระนางมาคิดทึบยาจ้างพวกนอกศาสนาบริภาษพระพุทธเจ้าเรื่องวัตถุกา
๑๐ ประการ พระอรธกถาจารย์ก็อธิบายเพิ่มเติมเป็นการขยายข้อความให้ผู้อ่านเข้าใจว่า วัตถุกา ๑๐ ประการนั้นมีอะไรบ้าง เช่น

...เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นพาล เจ้าเป็นบ้า เจ้าเป็นอูฐ เจ้าเป็นวัว
เจ้าเป็นลา เจ้าเป็นสัตว์นรก เจ้าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน สัตติของเจ้าไม่มี
และหวังใตุดุคคืออย่างเดียว^๒

การที่พระอรธกถาจารย์นำนิทานเรื่องพระนางสามาวดีมาประกอบคำสอน

^๑ ขุททกนิกาย อุทาน ฉบบัณฑหลวง พ.ศ. ๒๔๒๐ เล่มที่ ๒๕, หน้า ๑๗๓

ข้อ ๑๕๗.

^๒ พระธรรมปัทมสูตร ภาค ๒, หน้า ๒๑.

ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เกี่ยวกับความไม่ประมาทว่าเป็นอมกต เพราะมีจุดประสงค์จะแสดงหลักจริยะธรรมเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตอย่างมีสติรอบคอบ พร้อมทั้งเตือนให้ระลึกถึงผลของการกระทำว่าจะต้องคิดตามมาสนองตอบตามกฎหมายแห่งกรรมเสมอ เช่น เรื่องของโศลกเศรษฐีที่ชาติก่อนตนเคยทิ้งลูกให้ตาย ชาตินี้ตนเองจึงถูกผู้อื่นตีฉฉาดถึง ๗ ครั้ง หรือการที่นางชุษุชุตราต้องพิการหลังคอม เพราะในชาติก่อนนางเคยล้อเลียนพระปัจเจกพุทธและไซ้แม่ช้หีบของให้คน เป็นต้น ดังนั้น ทุกคนจึงควรมั่นใจในการทำดีละเว้นชั่ว และทำใจให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง ครอบงำชีวิตอย่างมีสติ

วิธีการเล่าจึงเป็นการมุ่งสอนธรรมโดยตรง เช่นเดียวกับนิทานชาดกและนิทานธรรม คือ ยกนิทานอุทาหรณ์ประกอบ

อุเทนคำฉันท์ การเล่าจะเป็นไปในลักษณะของการบรรยายและการพรรณนา สลับกันไป เน้นให้เห็นภาพ ความไพเราะงดงามและอรรถรสทางภาษามากกว่าการดำเนินเรื่อง เมื่อกล่าวถึงความมั่งคั่งใหญ่โตของบ้านเมือง การจัดทัพ การเดินทาง การชมธรรมชาติ ก็จะมีการเล่าเป็นเชิงพรรณนาควบคู่กันไป ทั้งนี้เพราะนอกจากผู้เล่าจะต้องการให้ผู้ฟังผู้อ่านได้รับรสวรรณคดี เกิดจินตนาภาพแล้ว ยังมีโอกาสได้แสดงความสามารถด้านศิลปะของการประพันธ์ของคนที่ช่วย เช่น ตอนพรรณนาถึงบรรยายกาศของป่าคอนพระอาทิตย์คล้อยตก ผู้แต่งบรรยายให้ผู้ผู้อ่านมองเห็นภาพและรู้สึกหนาวทกลงไปตามคำบรรยายของกวีด้วย กวีได้บรรยายภาพตอนนั้นว่า

รอนรอนสุริยง	วางแสงอัสดงค์	ลับเหลี่ยมเมรุไกร
โหมคมาย่า	โป่งป่าผีไพร	กู่กรรร้องไห้
ห้อย โหน โยนตัว		

* พระยาอิศรานุภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท์, หน้า ๒๕.

แม้ว่าการเล่าของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) จะมุ่งให้ผู้อ่านผู้ฟังได้รับรสของ
 ความไพเราะจากบทประพันธ์ รวมทั้งเกิดอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ก็ตาม ขณะเดียวกัน
 กวีก็พยายามรักษาความประณีตของการดำเนินเรื่องทุกตอนเกือบตลอดทั้งเรื่องไปด้วย
 การเล่าจะเป็นไปตามลำดับเหตุการณ์ก่อนหลังแบบปฏิทิน เช่นเดียวกับเรื่องพระนาง
 สยามวดีในพระธัมมปทัฏฐกถา เมื่อจะกล่าวความใดใหม่ก็จะบรรยายถึงความเกี่ยวพันกัน
 เสมอ ทำให้ผู้อ่านออกรสสนุกสนานเพลิดเพลิน สามารถเข้าใจเรื่องแต่ต้นได้อย่างดี
 และยังได้รู้อะไรหลายอย่างกว้างขวางขึ้น เช่น เล่าถึงการที่พระเจ้าจันทรพิษโศดมหาราช
 พาหนะวิเศษ ๕ ชนิด เช่น ช้าง ม้า ฯลฯ พาหนะวิเศษเหล่านั้นสามารถเดินได้วันละ
 รั้วร้อยโยชน์ ก็จะย้อนเล่าประวัติแต่ชาติปางก่อนประกอบว่า เพราะเหตุใด พระเจ้า
 จันทรพิษโศคจึงได้ผลคังนั้นมาสนองในชาตินี้ ซึ่งเป็นวิธีสอนแบบสาธกโวหาร ดังที่พระ
 พุทธเจ้าทรงกระทำเสมอ นับเป็นวิธีการที่ดี เป็นวิธีการจูงใจให้ผู้อ่านผู้ฟังได้กระทำ
 ความดีบ้าง ดังคำประพันธ์ตอนนี้มีว่า

มีคำปฐจาพระยาจันท์	กอบราชพาหนอัน
อธิกนี้กลใด	
เสนอสนองตำนานกาลไกล	ชาติลับหลายใน
บุรารบรมชัตติยา ^๑	

แล้วมีการชี้แจงตำนานการไถ่ราชพาหนะ ๕ ประการ คือ ช้าง ม้า และทาส
 ของพระยาจันทรพิษโศคว่า ในชาติก่อนพระยาจันทรพิษโศคเป็นคนรับใช้อำมาตย์มียศในนคร
 แห่งหนึ่ง ได้รับมอบหมายจากอำมาตย์ผู้นั้นให้นำภัตตาหารไปถวายแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า
 ด้วยผลบุญกึ่งหนึ่งที่น่ายแบ่งให้ พระยาจันทรพิษโศคจึงมีราชพาหนะวิเศษคังกล่าวในชาตินี้

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

ตอนกล่าวถึงนางมาคัณฑิยาอาสาทองเวรในพระบรมศาสดา กวีเล่าขานถึงสาเหตุแห่งการจงเวรว่าเป็นเพราะอะไร และนางได้กล่าวอาสาทอย่างไรบ้าง ดังคำประพันธ์

ฝ่ายมคัณฑิยครุณ	คำนึงนิตคุณ
สมเด็จพระบรมครู	
บมิเอื้ออาไลยตัวกู	กล่าวแกมโทษทู
รลัษณเพียรสาธารณ์	
นิวกุมิ์คูสูสมาน	มีบุญสมภาร
ประเทศสถานคึกคั่น	
กุกัสมณจักพัตัน	เปนเวรนานวัน
บจางบจิกจงผลาญ*	

จะเห็นว่า วิธีการเล่าของอุเทนคำฉันท์มุ่งให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสนุกสนานเพลิดเพลิน และมุ่งสอนธรรมไปโดยปริยาย เป็นการจงใจให้คิดอยากกระทำความดี และสร้างบุญกุศลโดยไม่รู้ตัว

๒.๓ ความแตกต่างกันในรายละเอียดของเนื้อเรื่อง

อุเทนคำฉันท์และเรื่องพระนางสามาวดี มีความแตกต่างกันในรายละเอียดของเนื้อเรื่องเพียงเล็กน้อย เพราะผู้แต่งพยายามรักษาเค้าเรื่องและข้อเท็จจริงต่าง ๆ ไว้ให้ใกล้เคียงกับฉบับเดิมมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ข้อแตกต่างพอสรุปได้ดังนี้คือ

* เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗.

๑. อุเทนคำฉันทน์มีบทไหว้ครู บทพรรณนาและบทคร่ำครวญต่าง ๆ แต่เรื่องพระนางสามาวดีในพระชันมปทัฏฐกถา ภาค ๒ ไม่มีเรื่องเหล่านี้เลย

๒. เหตุผลของการที่พระเจ้าปรีนครปะและพระมเหสีเสด็จไปหน้าพระลานนั้น ในอุเทนคำฉันทน์ให้เหตุผลว่าเพื่อชมสวน แต่ในเรื่องพระนางสามาวดีว่า เพื่อทรงฟังแค้นยามเช้า

๓. เรื่องราคาผ้ากัมพลและแหวนในอุเทนคำฉันทน์ไม่มีการบอกราคา แต่ในเรื่องพระนางสามาวดีจะบอกราคาว่า แต่ละอย่างมีค่าหนึ่งแสน

๔. ในอุเทนคำฉันทน์กล่าวถึงบุญญาธิการของพระเจ้าอุเทนหลายคน เช่น นางจะจิกกินพระมารดาพระเจ้าอุเทน แค้นบุญญาธิการของพระองค์ทำให้หนักบั้นหนึไป ด้วยความตกใจกลัว หรือ เมื่อพระเจ้าอุเทนยกทัพเข้าเมืองโกสัมพี โดยปกติต้องใช้เวลาเดินทางถึงหนึ่งเดือน แต่ด้วยบุญบารมีของพระองค์เทวดาจึงช่วยย่นระยะทางเหลือเพียง ๗ วันเท่านั้น

๕. การยกทัพเข้าเมืองโกสัมพีของพระเจ้าอุเทนในอุเทนคำฉันทน์ กล่าวว่าพระเจ้าอุเทนยกทัพตรงเข้าเมืองทันที แต่ในเรื่องพระนางสามาวดี กล่าวว่า ทรงรวมไพร่พลที่ชายแดนก่อน แล้วจึงยกทัพเข้าเมืองภายหลัง

๖. เรื่อง "พระนางสามาวดี" กล่าวประวัติโศลกเศรษฐีไว้ละเอียดกว่าอุเทนคำฉันทน์

๗. อุเทนคำฉันทน์ไม่มีเรื่องประวัติหน้าต่าง นางมาคันทิยาให้คนกล่าวร้ายพระพุทธรูปเจ้าด้วยวัตถุ ๑๐ ประการ เรื่องพระนางสามาวดีถูกนางมาคันทิยาเอาไฟคดลอก และพระเจ้าอุเทนลงโทษนางมาคันทิยา ส่วนในเรื่อง "พระนางสามาวดี" มีเรื่องเหล่านี้ด้วย

๒.๔ การลำดับเรื่อง

เรื่องพระนางสามาวดีเป็นนิทานธรรมและนิทานชาดก มีจุดประสงค์ที่จะใช้เป็นนิทานอุทาหรณ์สำหรับสอนธรรมโดยตรง จึงไม่มีใครสนใจต่อการลำดับเรื่องมากนัก ใช้วิธีการเล่าไปเรื่อย ๆ เมื่อดำเนินเรื่องถึงตัวละครใดก็จะเล่าเรื่องของตัวละครนั้นอย่างละเอียด ไม่คำนึงถึงว่าควรกล่าวเรื่องของตัวละครใดก่อนหลัง ทำให้โครงเรื่องขาดระเบียบและสัมพันธ์ภาพไปบ้าง ลักษณะที่ดีของโครงเรื่องประการหนึ่งก็คือ ควรมีการลำดับเรื่องราวของตัวละครหรือเหตุการณ์ในเรื่องให้ติดต่อกันสัมพันธ์กัน ประดุจลูกโซ่ มีเอกภาพและความเป็นระเบียบตามลำดับก่อนหลัง เพื่อผู้อ่านจะได้ติดตามเรื่องได้อย่างใกล้ชิดไม่สับสนวุ่นวาย ด้วยเหตุฉะฉานนี้ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) จึงจัดเรียงลำดับเรื่องใหม่ โดยการตัดทอนเนื้อหาบางตอนที่ไม่ว่าจำเป็นต่อโครงเรื่องหรือการดำเนินเรื่องออก เมื่อตัดออกแล้วเค้าโครงเรื่องก็ยังคงเดิมและยังมีผลให้เรื่องดำเนินไปอย่างรวดเร็ว เช่น ประวัติในชาติต่าง ๆ ของโสมกเศรษฐี ประวัติเทวดา เรื่องกาบส ๕๐๐ และสามเศรษฐีสร้างวิหาร ประวัติหน้าต่าง พระศาสดาตามจตุการแก่นและเนื้อเรื่องตอนท้ายได้แก่พระนางสามาวดีถูกไฟคลอกสิ้นชีวิต พระนางมาคณิทยาถูกลงโทษ เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องที่น่าสยดสยองและโหดร้ายทารุณยิ่ง ไม่สมควรแก่เรื่องธรรมะ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) จึงเรียงลำดับเรื่องบางตอนที่เห็นว่ายังไม่เหมาะสมใหม่ เป็นต้นว่า พระนางสามาวดีในพระธัมมปทัฏฐกถา เริ่มต้นด้วยเรื่องของพระณีสัลลภปิยะ และเวณฐิตีปกะกอน แล้วจึงย้อนกล่าวเรื่องราวของพระเจ้าปรัณปะตะ กำเนิดพระเจ้าอุเทน พระณีสัลลภปิยะอุปการะเลี้ยงดูพระเจ้าอุเทนและพระมารดา พระณีสัลลภปิยะเสียดชะ จนกระทั่งพระเจ้าอุเทนเสด็จเข้าเมืองโกสัสมพี พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เห็นว่าการเรียงลำดับเรื่องราวบางตอนไม่สัมพันธ์กัน จึงแก้ไขตัดแปลงใหม่โดยเริ่มเรื่องราวของพระเจ้าปรัณปะตะ กำเนิดพระเจ้าอุเทน พระณีสัลลภปิยะมาพบแล้วเล่าความเป็นมาของพระณีสองคน ต่อจากนั้นก็ดำเนินเรื่องต่อไปตามเรื่องพระนางสามาวดี จนพระเจ้าอุเทนพาพระนางवासูตทัตตะมาชมสวน เป็นต้น

ดังนั้น การลำดับเนื้อเรื่องระหว่างเรื่องพระนางสามาวดีกับอุเทนคำจันท์ จึงมีลักษณะแตกต่างกันไปเล็กน้อย เพื่อให้เหมาะสมกับรูปแบบและจุดประสงค์ของการแต่ง ทั้งยังมีผลคือเรื่องคือ ทำให้โครงเรื่องกระชับรัดกุม การดำเนินเรื่องก็รวบเร็วทันใจผู้อ่านด้วย

๓. ส่วนของเนื้อหาที่กวีเสริมขึ้น

วัตถุประสงค์ของพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) ที่เพิ่มเติมเสริมเรื่องต่าง ๆ ลงไปในอุเทนคำจันท์ น่าจะพิจารณาได้ว่าเพื่อประโยชน์ ๒ ประการ คือ

๓.๑ เนื้อหาที่เสริมขึ้นเพื่อให้เป็นไปตามธรรมเนียมนิยมในการแต่ง ได้แก่ บทไหว้ครู และบทพรรณนาต่าง ๆ

บทไหว้ครู ธรรมเนียมนิยมในการแต่งอย่างหนึ่งของวรรณคดีร้อยกรอง คือ การขึ้นต้นเรื่อง จะคงขึ้นต้นด้วยบทไหว้ครู หรือประณามบท ได้แก่ บทสวดชื่นชมบ้านชมเมือง ชมความเกษมสุขของราษฎร ความยิ่งใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดิน ไหว้พระรัตนตรัย บิคามารคา ครูอาจารย์ หรือสรรเสริญเทพเจ้า เป็นต้น หากกวีใดละเลยถือว่า "ผิดแบบ" หรือ "นอกครู" จะเกิดอับมงคลหรือภัยพิบัติต่าง ๆ แก่ตน เช่น ศรีปราชญ์ แต่งนิรุทธคำจันท์ละเมิดแบบแผนนี้ คือไม่มีบทไหว้ครูหรือไม่ขึ้นต้นด้วยบทไหว้ครู เชื่อว่าเป็นเหตุให้ศรีปราชญ์ประสบเคราะห์กรรมถึงต้องถูกประหารชีวิต เป็นต้น อีกประการหนึ่ง คนไทยเรามีวัฒนธรรมทางจิตใจอย่างหนึ่งก็คือ เรามีความเคารพและกตัญญูพระคุณครูอาจารย์ เพราะถือว่าครูคือผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้แก่เรา เราจึงควรเคารพยกย่องท่าน ผู้ใดประพฤติปฏิบัติธรรมขั้นนี้แล้ว ผู้นั้นยอมประสบความสำเร็จรุ่งโรจน์ในชีวิต กวดยการยึดมั่นในธรรมเนียมนิยมการแต่งและเพื่อแสดงออกถึงความกตัญญูแก่เวทิต่อบูรพาจารย์ พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) จึงเพิ่มบทไหว้ครู เพื่อเสริมเนื้อหาของเรื่องให้สมบูรณ์ตามแบบแผนก่อนจะดำเนินเรื่องหรือจบเรื่องต่อไป ตัวอย่างของบทไหว้ครูคือ

หนึ่งชาตวายุกรประณาม
 ตรวโจไตรปิฎกธรรมอุคม

นวลโลกุตรพรหม
 พุทธภาณิตสุขุม^๑

บทพรรณนาต่าง ๆ เช่น บทชมบ้านชมเมือง ชมนกชมไม้ ชมโฉม
 ชมกองทัพ รวมทั้งบทคร่ำครวญและบทนिरาศ เป็นต้น นอกจากกวีจะถือเป็นธรรมเนียม
 นิยมหรือขนบในการแต่งอย่างหนึ่ง ซึ่งเนื้อหาของวรรณคดีไทยจะชاکมีได้แล้ว บท
 พรรณนาเหล่านี้ยังมีส่วนช่วยให้เนื้อเรื่องไม่จืดชืดแห้งแล้งเกินไป อ่านไม่เบื่อ ทั้งช่วยให้
 ผู้อ่านเพลิดเพลินไปกับการพรรณนานั้นด้วย เป็นต้นว่า บทชมธรรมชาติ บทนिरาศ
 จะช่วยเปลี่ยนรสเปลี่ยนบรรยากาศ ช่วยผ่อนคลายอารมณ์ที่เคร่งเครียดให้เบาบางลง
 ไปได้บ้าง ตัวอย่างเช่น

บทชมบ้านชมเมือง

เมืองกว้างปรากฏกัน
 หอรับทวารไชย

สักกัณฑ์ไศลไถล
 สง่างำหิรัญพร^๒

ฯลฯ

เสาศรพิमानมี
 จัปนาถจำทวย

ครุฑแผนผงอากาศ
 จำทวยฤทธิแรงร่า^๓

^๑พระยาอิศรานุกภาพ (อัน), อุเทนคำฉันท, หน้า ๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

บทชมธรรมชาติ

น้ำพุพุ่งพรายสายฝน

ลงสระชรั้งชล

ใสสะอาดแลเห็นปลา^๑บทนิราศ

เห็นวัลพันรุกข์รัต

ก็กำหนดมโนกรม

กมลรพระแม่ออม

ตระอรแอบประหม่อม^๒

บทนิราศนี้เป็นตอนที่พระเจ้าอุเทนเดินทางเข้าเมืองโกสัมพีเพื่อสืบราชสมบัติ แทนพระบิดาพระองค์ทรงรำพึงถึงพระมารดาที่จากมา เพราะเหตุที่พระเจ้าอุเทนยังไม่มีคนรักและพระชายา ดังนั้น เมื่อพระองค์ทรงพบพันธุไม้ นก และธรรมชาติอื่น ๆ กวีก็ถือโอกาสให้ตัวละคร เกิดอารมณ์รักใคร่อาลัยอาวรณ์พัวพันไปถึงพระมารดาที่จากมา คล้ายกับนิราศเรื่องอื่น ๆ นับว่าพระยาอิศรานุกภาพ (อัน) แทรกบทนิราศตอนนี้ได้ เหมาะสมกับสภาพของตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องได้อย่างแนบเนียนยิ่ง แสดงบุคลิกภาพของความเป็นกวีต้นคิดที่ดียิ่งคนหนึ่ง

๓.๒ เนื้อหาของเรื่องที่พระยาอิศรานุกภาพ (อัน) เพิ่มเติมในอุเทนคำฉันท์ เพื่อแสดงให้เห็นความเชี่ยวชาญในเชิงกวีของท่านว่า สามารถนำเรื่องในพระอภัยมณีที่ถูกรูดากัน เป็นเรื่องที่ค่อนข้างแห้งแล้งมาทำให้เป็นวรรณคดีถึงขั้นวรรณศิลป์ได้ พร้อมทั้งต้องการแสดงคตินิยมความเชื่อถือในโศกลางและโหราศาสตร์ของคนไทย และเพื่อช่วยให้เนื้อเรื่องยาวขึ้น เนื้อหาเหล่านั้นได้แก่ บทอลังการต่าง ๆ และเรื่องโหราศาสตร์ เป็นต้น

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

อสังการ คือ เครื่องประดับของคำประพันธ์^๑ ได้แก่ การเล่นคำ เล่นอักษร กวีโวหาร เป็นต้น เพื่อให้เกิดความงดงามไพเราะ เกิดจินตนาการ หรือเกิดอารมณ์ เป็นส่วนใหญ่ อันเกิดจากความสามารถเชี่ยวชาญในชั้นเชิงการประพันธ์ของกวี พระยา อิศรานุกาพ (อัน) ได้นำอสังการต่าง ๆ เหล่านี้มาสอดแทรกเพิ่มเติมไว้ในอุเทศคำฉันท์ เพราะท่านตระหนักดีว่า ร้อยกรองไทยมีลักษณะเป็นศิลปะในเชิงตกแต่งประดับประดา การ เรียบเรียงจึงควรเน้นแงงามเพื่อให้เกิดความไพเราะเป็นพิเศษ ตัวอย่างของความ ไพเราะงดงามอันเกิดจากการเล่นคำ เช่น

แสดงใจอาโลยคิด
น้ำนองประหนึ่งนอง

แสดงจิตต์สลคตรอง
ชลไนยพิโรครวญ^๒

เล่นสัมผัสอักษร เช่น

ชอยชาชีวิสุบเสื่อ

ชาวเข้มเชื้อและข้างลาย^๓

ความเชื่อถือโศกกลางและโหราศาสตร์ที่พระยาอิสรานุกาพ (อัน) สอดแทรก ไว้ในอุเทศคำฉันท์มีอยู่หลายตอน เช่น ตอนโหราพยากรณ์ท้าวปรี้นคปะว่า

กุมเสาร์ตกกาลกณี
สถิตถึงลักษณันครา

จรจักรราศี

พระนางถึงซาฎชนมา
คกภูมิพิบากยากเย็น^๔

พระเคราะห์ราชา

^๑ วาควัญ (ป.ส. ศาสตร์ แปล), อสังการศาสตร์, หน้า ๔๑.

^๒ พระยาอิสรานุกาพ (อัน), อุเทศคำฉันท์, หน้า ๖๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

และพิธีโหราเชิญเทวดานพเคราะห์ที่ต่ออายุพระเจ้าปรีดิ์เปาะ อันเป็นความเชื่อถือทางไสยศาสตร์ก็มีปรากฏอยู่ด้วย เช่น

ให้แต่งบูชา	เนาวเคราะห์เทวา	ตั้งเครื่องพลี
สร้างทิพย์มูรธา	ภิเชกส์วัสตี	โดยพรหมพิธี
จำเวรญชนมา*		

จะเห็นได้ว่า นอกจากพระยาอิศรานุภาพ (อัน) ต้องการให้ผู้อ่านได้ทราบถึงคติความเชื่อถือทางโหราศาสตร์ ตลอดจนโชคลางต่าง ๆ อันเป็นไสยศาสตร์แขนงหนึ่ง และเป็นค่านิยมอย่างหนึ่งของสังคมไทย แล้วยังแสดงให้เห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ทางวิชาโหราศาสตร์ผู้หนึ่งด้วย

สรุปได้ว่า เนื้อหาที่ผู้แต่งเพิ่มเติมลงในอุเทนคำฉันท์นั้น มีส่วนช่วยเสริมให้เรื่องนี้มีคุณค่าทางวรรณศิลป์ และทำให้เนื้อเรื่องมีชีวิตชีวาน่าอ่านและน่าศึกษายิ่งเล่มหนึ่ง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

*เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.